

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΕΝ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΕΙ

ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ

ΕΙΡΗΝΗΣ ΑΜΙΛΚΑ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑΣ» (Τόμος Γ')

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1940

τῶν Ἰουδαίων ἦτο ἀδύνατος πλέον ἢ ἀκριβὴς τήρησης τῶν τελετουργικῶν καὶ ἄλλων διατάξεων τοῦ νόμου, ἐλλείψει ὀρισμένου ἱερατείου, ναοῦ, θυσιαστηρίου, Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης. Τότε αἱ συναγωγαί, ὡς τόποι λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀντικαταστήσασαι ἐν μέρει τὸν ναόν, ἐξυπνέτησαν τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῶν Ἰσραηλιτῶν. Ὡς θεσμός αἱ συναγωγαί, κατὰ τὴν κρατοῦσαν γνώμην, παρουσιάζονται τὸ πρῶτον διαρκούσης τῆς ἐν Βαβυλῶνι ἐξορίας, εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν ἰδρύνθησαν συναγωγαί ἐν Παλαιστίνῃ πρὸ τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος, ἐνῶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου ὑπῆρχον ἀναριθμητοὶ καὶ ἐν Παλαιστίνῃ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς ὅπουδήποτε εἶχον ἰδρυνθῇ Ἰουδαϊκαὶ κοινότητες. Τόσον μάλιστα ἐπεβλήθη ἡ μορφή αὕτη τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν συναγωγαῖς, ὥστε ἐνῶ διετερεῖτο ἀκόμη ὁ ναός, ὑπῆρχεν ἐν τῇ αὐτῇ αὐτοῦ συναγωγῇ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς εἶχον ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰς συναγωγὰς αὐτῶν (Πράξ. 6, 9). Ἐν τῷ ἱερῷ Εὐαγγελίῳ ἔχομεν εἰδήσεις τινὰς περὶ τοῦ τρόπου τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς συναγωγαῖς, ἥς κύριον γνώρισμα ἦτο ἡ ἀνάγνωσις τοῦ νόμου καὶ ἡ ἐξηγήσις αὐτοῦ. Παρὰ τῷ Λουκᾶ (4, 16-21) ἀναγινώσκομεν: *καὶ εἰσῆλθε κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ (ὁ Κύριος) ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν Σαββάτων εἰς τὴν συναγωγὴν, καὶ ἀνέστη ἀναγνῶναι. Καὶ ἐπεδόθη αὐτῷ βιβλίον Ἡσαΐου τοῦ προφήτου, καὶ ἀναπτύξας τὸ βιβλίον εὗρε τὸν τόπον, οὗ ἦν γεγραμμένον... Καὶ πτύξας τὸ βιβλίον, ἀποδοὺς τῷ ὑπηρέτῃ ἐκάθισεν... καὶ ἤρξατο λέγειν πρὸς αὐτούς, ὅτι σήμερον πεπλήρωται ἡ γραφή αὕτη ἐν τοῖς ὠσὶν ὑμῶν». Ἐπίσης ὅτε ὁ Παῦλος καὶ ὁ Βαρνάβας εἰσῆλθον εἰς τὴν συναγωγὴν τῆς ἐν Πισιδίᾳ Ἀντιοχείας κατὰ τὸ Σάββατον, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν ὁ ἀρχισυνάγωγος ἔστειλε τὸν ὑπηρέτην νὰ ἐρωτήσῃ αὐτούς, ἂν ἔχωσι νὰ εἰπώσιν τι πρὸς τὸν λαόν (Πράξ. 13, 15)· τότε ἐγερθεὶς ὁ Παῦλος ὡμίλησεν. Μόνον ἅπαξ γίνεται λόγος περὶ προσευχῆς ἐν συναγωγῇ (Ματθ. 6, 5), φαίνεται ὅμως ὅτι αὐταὶ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ δι' ἄλλους σκοπούς, κυρίως φιλανθρωπικούς, καὶ πρὸς ἐκδίκασιν δικαστικῶν ὑποθέσεων θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς φύσεως (Λουκ. 12, 11). Ἐν ταῖς Ἰουδαϊκαῖς παροικίαις ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀρχὴ τῶν Ἰουδαίων ἦτο τὸ συνέδριον, ὅπερ ἤδρευεν ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ ἀπετελεῖτο εἰς μὲν τὰς μεγάλας πόλεις ἀπὸ 23 μέλη, εἰς δὲ τὰς μικρὰς ἀπὸ 7 ὀνομαζόμενα συνήθως «οἱ πρεσβύτεροι» ἢ «ἄρχοντες» (Λουκ. 7, 3. Ματθ. 9, 18). Κατ' οὐσίαν ἡ συναγωγὴ κατέστη τὸ κέντρον τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὥστε ὁ ἀποχωριζόμενος ἢ ἀφοριζόμενος ἀπὸ τῆς μετὰ τῶν Ἰουδαίων ἐπικοινωνίας ἐκαλεῖτο «ἀποσυνάγωγος». Ἡ συναγωγὴ εἶχεν ἰδίαν ὑπηρεσίαν, ὀλίγιστα ἀντικείμενα καὶ μάλιστα τὴν Κιβωτόν, ἐνθα διεφυλάσσετο ἡ βίβλος, ὑψηλὴν ἐξέδραν ἢ βῆμα ἐν τῷ μέσῳ, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁ ἀναγνώστης ἀνεγίνωσκε τὴν Γραφήν, καὶ καθίσματα διὰ τοὺς ἐκκλησιαζομένους. Ἡ ἐν αὐτῇ θεία λατρεία ἐτελεῖτο ὅπως καὶ ἐν τῷ ναῷ διὰ μουσικῶν ὀργάνων καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τούτων δι' ὁμαδικῆς ψαλμωδίας. Ὑπῆρχον τρεῖς καθ' ἡμέραν τελεταί, ἡ τοῦ ὁρθρου,*

τοῦ ἀποδείπνου καὶ τοῦ ἐσπερινοῦ, ἐκάστης τελείας περιλαμβανούσης τρία μέρη, τὴν προσευχὴν, τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Γραφῆς καὶ ἐρμηνείαν αὐτῆς, καὶ τὴν κοινὴν ψαλμωδίαν. Ἡ προσευχὴ περιελάμβανε τὴν Shema, ἥτοι τὸ «*Ἀκούε Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν Κύριος εἷς ἐστίν*» (Δευτ. 6, 4-9 καὶ 11, 13 21. Ἀριθμ. 15, 37-41), καὶ προσευχὴν εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς κατὰ τὰ Σάββατα ἐγίνετο κατὰ περικοπὰς. Ἡ Πεντάτευχος εἶχε διαιρεθῇ εἰς 150 περικοπὰς καὶ ἀνεγινώσκετο σύμπασα ἐντὸς τριῶν ἑτῶν. Μετὰ τὴν περικοπὴν ἐκ τῆς Πεντατεύχου ἠκολούθει ἀνάγνωσις ἐκ τῶν προφητειῶν ὡς ἐπισφράγισμα ἐκείνης. Εἰς τὰ ἀναγνώσματα τῶν περικοπῶν ἠκολούθουν κατὰ πᾶν Σάββατον κηρύγματα ἢ ἐρμηνεῖαι αὐτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων προήλθον τὰ Ταργκουμείμ, ἥτοι παραφράσεις τῆς Γραφῆς χάριν τοῦ λαοῦ εἰς τὴν τότε ὁμιλουμένην ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀραμαϊκὴν γλῶσσαν. Αἱ ἐρμηνεῖαι αὗται, καταντήσασαι στερεότυποι, κατεγράφησαν (βλ. λ. Γραφαί, β' 1015). Ἡ δὲ τελικὴ ψαλμωδία συνίστατο ἐξ ὕμνων καὶ εὐχῶν. Τὴν τάξιν ταύτην τῆς ἀρχαίας λειτουργίας διατηροῦσι περίπου αἱ Ἰουδαϊκαὶ συναγωγαί, ἀποτελοῦσαι καὶ σήμερον τὰ θρησκευτικὰ κέντρα τῶν ἀπανταχοῦ Ἰουδαίων.

12. *Ἰουδαϊσμός καὶ Χριστιανισμός.* Ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ εὐρίσκεται εἰς στενωτάτην συνάφειαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, διότι οἱ χριστιανοὶ εἶναι ὁ νέος Ἰσραὴλ, πολλὰ δὲ ἱστορικὰ γεγονότα ὡς καὶ πολλὰ θρησκευτικὰ διὰτάξεις τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ εἶχον καὶ συμβολικὴν σημασίαν καὶ ἦσαν «σκιὰ τῶν μελλόντων» ἢ «τύποι» τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ (Κολ. 2, 17. 1 Κορ. 10, 1 — 10. Ἑβρ. 10, 1). Ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ ἔχει τὰς ρίζας ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ, διότι ὁ Χριστὸς δὲν ἦλθε νὰ καταργήσῃ, ἀλλὰ νὰ συμπληρώσῃ ὅσα ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται περιεῖχον. Εἰς τὴν περὶ Πατρὸς ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἔννοιαν τῶν Ἰουδαίων προσέδωκε νέον περιεχόμενον, εἰς δὲ τὴν ἠθικὴν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου πρακτικὴν ἐφαρμογήν. Ἐξ ἄλλων πᾶσαι αἱ ἐπαγγελίαι καὶ προφητεῖαι τῆς ΠΑ ἐπραγματοποιήθησαν ἐν τῷ Χριστῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ. Ἄνευ τῆς ἐν Χριστῷ γενομένης ἀπολυτρώσεως ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μεσσιανικαὶ ἐπαγγελίαι καὶ προφητεῖαι εἶναι καὶ θὰ μένωσιν ἀνερμηνεύτοι καὶ ἀκατάληπτοι, ἀλλὰ καὶ ἄνευ τῆς ΠΑ ἀποβαίνει ἀκατανόητος ἡ ΚΑ. Ἡ διὰ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν δοθεῖσα εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ προπαρασκευὴν τῆς ἐν Χριστῷ τελείας ἀποκαλύψεως, ἡ δὲ διαφορὰ τῶν δύο ἀποκαλύψεων ἔγκειται πρὸ παντὸς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῷ ἔργῳ αὐτοῦ. Ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀποκαλύψει μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εἶναι αὐτὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, κατεργασάμενος τὴν λύτρωσιν τοῦ κόσμου ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος, ἐνῶ ἐν τῇ ΠΑ ἄνθρωποι, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ, ἐπρέσβευον ὑπὲρ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν ἐπεδιώκετο διὰ τοῦ αἵματος ταύρων καὶ τράγων (Ἑβρ. 10, 4). Τὴν στενὴν σχέσιν Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Χριστιαν-

νισμοῦ μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀπ' ἀρχῆς περιέλαβε τὴν ΠΑ εἰς τὰς Ἀγίας Γραφὰς αὐτῆς, τὸν δὲ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἐν τῇ ΠΑ θρησκείας ἐκθέτει ἀριστοτεχνικῶς καὶ διεξοδικῶς ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή. Ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος διετύπωσε συντόμως καὶ ἀκριβέστατα τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν Π καὶ ΚΑ διὰ τοῦ κλασσικοῦ ρητοῦ: «novum testamentum in vetere latet, vetus testamentum in novo patet» (Quaestiones Exod. II 73).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ed. König, Geschichte der Alttestamentlichen Religion, 1924. — Am. Schöpfer, Geschichte des A. Test., 1923. — E. Sellin, Alttestamentliche Theologie, 1923. — A. Bertholet, Die Religion des A. Test., 1932. — R. Kittel, Die Religion des Volkes Israels, 1921. — Schechter, Studies in Judaism, 1908. — Baudissin, Die Alttest. Wissenschaft und die Religionsgeschichte, 1911. — G. Beer, Saul, David, Salomo, 1906. — J. Reville, Le prophetisme hebreu, 1906. — H. Gunkel, Die propheten, 1918. — B. M. Βέλλα, Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς ΠΑ, 1934. — E. König, Die messianischen Weissagen des Alt. Test., 1923. — Davidson, Old Testament prophecy, 1904. — H. Gressmann, Der Messias, 1929. — Τοῦ αὐτοῦ, Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, 1905. — K. Budde, Das prophetische Schriftum, 1906. — Lagrange, Le Judaïsme avant Jesus Christ, 1930. — Edersheim, Life and times of Jesus the Messiah, 1919. — W. Bousset, Die Religion des Judentums im neusteam. Zeitalter, 1906. — Schürer, Geschichte des Jud. Volkes im Zeit Jes. Christi, 1911. — S. Matheu, A history of the N. Test. Times in Palestine, 1914. — Oesterley and Box, The religion and worship of the synagogue, 1911. — Oesterley, The jewish background of the christian liturgy, 1925. — M. Friedländer, Die Religiösen Bewegungen innerhalb des Judentums im Zeitalter Jesu, 1905. — Lightley, Jewish sects and parties in the time of Christ., 1925. — Volz, Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akila, 1903. — Porter, The messages of the apocalyptic writers, 1908. — G. F. Moore, Judaism in the first Centuries of the christian era, 1927.

Β. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Ἰσάαχαρ. Υἱὸς τοῦ Ἰακώβ ἐκ τῆς Λείας καὶ ἀρχηγὸς ὁμωνύμου φυλῆς, μιᾶς τῶν δώδεκα τοῦ Ἰσραήλ.

Ἱστορία, ἐκκλησιαστική. Ὁ ὅρος οὗτος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρ' Εὐσεβίῳ (Ἐκκλ. Ἰστ. 1, 1), ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐδημιουργήθῃ ὑπ' αὐτοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ φράσις «ὅσα τε καὶ πηλίκᾳ πραγματευθῆναι κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν λέγεται». Πάντως ὁμως διὰ τοῦ Εὐσεβίου καθιερώθη ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ τῇ καθόλου γραμματείᾳ. Ἐκκλησιαστικὴν δὲ ἱστορίαν λέγοντες νοοῦμεν δύο τινά, πρῶτον μὲν αὐτὴν ταύτην τὴν πραγματικὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐκθεσὶν αὐτῆς, δεύτερον δὲ τὴν περὶ αὐτῆς ἐπιστήμην. Ἐνταῦθα ὁ λόγος κυρίως περὶ ταύτης.

1. **Ορισμὸς καὶ ἔννοια.** Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκτίθενται γενετικῶς, συστηματικῶς καὶ ἀντικειμενικῶς τὰ γεγονότα τῆς τε ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐξελίξεως καὶ δράσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ἰδρυθείσης Μῆς Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁργανισμοῦ περιλαμβίνοντος τὴν τε διοικοῦσαν καὶ τὴν ποιμαινομένην Ἐκκλησίαν. Ἀναλύοντες τὸν ὁρισμὸν τοῦτον παρατηροῦμεν, ὅτι χαρακτηρίζομεν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ὡς ἰδίαν ἐπιστήμην, διότι κέκτηται

ἴδιον περιεχόμενον, ἐν τῇ διαπραγματεύσει δὲ αὐτοῦ χρησιμοποιοῖ τὰς αὐτὰς μεθόδους τὰς ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν καθόλου ἐπιστημῶν ἐφαρμοζόμενας. Πράγματι δὲ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἤτε ἔρευνα καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας γίνεται καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐν τῇ λεγομένῃ κοσμικῇ ἱστορίᾳ (historia profana), διότι τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα ἐκτίθενται ἐν τῇ αἰτιώδει αὐτῶν σχέσει πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ψυχοφυσικὸν κόσμον. Οὕτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀποτελεῖ σύνολον ὁμοειδῶν γνώσεων ἀφορῶσάν εἰς ὁρισμένον τοῦ πολιτισμοῦ τμήμα, τὸν ἐν Χριστῷ ἀνθρώπινον βίον· ὅθεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ δὲ θεμελιώδεις ἰδέαι, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, εἶναι: 1) Ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἣτις ἀνεπτύχθη κυρίως ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. 2) Ἡ ἰδέα, καθ' ἣν ὑφίσταται αἰτιώδης σχέση τῶν ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων, τῶν ἀφορῶν τῶν εἰς τε τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν δρᾶσιν τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸν ὅλον πολιτιστικὸν βίον. Ὁ αἰτιοκρατικὸς οὗτος χαρακτῆρ τῶν ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων εἶναι ἀναμφισβήτητος, ὥστε δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ παλαιότερα ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀποτελεῖ ἱστορίαν ἄλλου εἶδους (πρβλ. Harnack, σ. 43 ἑ.). 3) Ἡ ἰδέα τῆς συνεχοῦς μεταβολῆς (ἀνελίξεως), ἡ ὁποία συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παρατηρουμένην διατήρησιν τῶν σταθερῶν στοιχείων τῶν εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς πίστεως ἀναφερομένων. Ἐπὶ τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στηρίζεται καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἱστοριοφιλολογικῶν μεθόδων καὶ ἡ περὶ τῆς προόδου ἀντίληψις.

Ἡ Ἐκκλησία, εἰ καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἶναι θεῖος ὁργανισμὸς, ἐν τούτοις ὡς ἀνθρώπινος ὁργανισμὸς ἀποτελεῖ ἀντικείμενον ἐρεύνης τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, διότι ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ὁρατὴ πραγματικότης, ἀποτελεῖ τὴν καθ' ἑξοχὴν ἱστορικὴν θρησκείαν, τῆς ὁποίας ἡ εἰς Ἐκκλησίαν διαμόρφωσις συνετελέσθη ἐν ὁρισμένῳ τόπῳ καὶ χρόνῳ. Οὕτως ἡ δρᾶσις αὐτῆς κατέστη δυνατὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἐν αὐτῇ παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ὡς τὸ μέσον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Οὕτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία συνδέεται πρὸς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐπιζητεῖ ὁ Χριστιανισμὸς νὰ προσδώσῃ νέον νόημα. Συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας αὐτὰς ἐξεταζομένη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἐρευνᾷ μίαν τῶν πλευρῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἐξαιρουμένην ὑπὲρ τὰς λοιπὰς, τὴν θρησκευτικὴν, τῶν τὸν Χριστιανισμὸν ἀποδεχθέντων λαῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν αὐτῇ ἐρευνᾷται κυρίως ἡ ἀνθρωπίνη πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἔπεται ὅτι ἡ μεμετρημένη ἐπιστημονικὴ κριτικὴ δύναται νὰ ἀσκήσῃ ἐλευθέρως τὸ ἔργον αὐτῆς. Οἰκοθεν ὁμως νοεῖται, ὅτι δὲν δύναται ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας νὰ παρίδῃ τὸ γεγονός, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἱστορίας πνευματικοῦ καὶ δὴ θρησκευτικοῦ ἰδρύματος, τοῦ ὁποίου τὴν φύσιν καὶ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα κυρίως ὁ ἐκ τῆς Θεολογίας προερχόμενος ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς δύναται

νά κατανοῇ βαθύτερον.

Εἰδικώτερον παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ συνεχεῖς μεταβολαὶ αἱ συντελούμεναι ἐν τῷ μακροῖν βίῳ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαί. Καὶ ἡ μὲν ἐξωτερικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία δεικνύει τὸ μὲν τὴν τοπικὴν καὶ χρονικὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς διαφόροις χώραις (διάδοσις ἢ περιορισμὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς), τὸ δὲ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ μὴ χριστιανικὰ κράτη καὶ τὰς ἄλλας θρησκείας καὶ τοὺς παρομαρτοῦντας ἀγῶνας, πνευματικὸν καὶ ὕλικόν. Ἡ δὲ ἐσωτερικὴ δεικνύει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας μέχρι τῆς διατυπώσεως τοῦ δόγματος (ἱστορία τῶν δογμάτων), τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν αἱρέσεων (ἱστορία τῶν αἱρέσεων), τὴν ἀνέλιξιν τῆς θείας λατρείας καὶ τῆς τέχνης, τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχέσεων πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐν τέλει δὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῶν χριστιανῶν (θρησκευτικὴ λαογραφία). Οὕτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ ἐρευνᾷ καὶ ἐκθέτῃ ἐπιστημονικῶς ἅπασαν τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς μέχρι σήμερον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν. Ἰνα πραγματοποιήσῃ τὴν ἀποστολὴν ταύτην, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς (Kirsch, σ. 4 ἑ.) ὀφείλει: 1) νὰ ἐκθέτῃ τὰ γεγονότα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν πηγῶν, ὧν ἡ ἔρευνα συντελεῖται διὰ τῆς χρησιμοποιούσεως τῆς παλαιογραφίας, τῆς διπλωματικῆς καὶ τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς κριτικῆς· 2) νὰ ἐρμηνεύῃ ἀντικειμενικῶς τὰς πηγὰς· 3) νὰ ἐκθέτῃ τὰ γεγονότα γενετικῶς καὶ πραγματικῶς καὶ ἀκομματίστως, κατὰ τὸ δυνατόν, διότι ἡ πλήρης ἀντικειμενικότης ἐν τῇ κρίσει δὲν εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς ἀνήκει εἰς ὥρισμένην Ἐκκλησίαν καὶ ἐμφορεῖται ὥρισμένων προϋποθέσεων (Γ. Κονιδάρη, Συμβολή, σ. 59, ὑποσημ.) φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν.

2. Πηγὰι καὶ βοηθήματα. Πηγὰς λέγοντες ἐννοοῦμεν τὰς χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, τὰ μνημεῖα (κατακόμβας, κτήρια, ἔνθα τελεῖται ἡ θεία λατρεία, ἔργα τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς), τὰς διασωθείσας λειτουργίας, τὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων, τὰς ἐκκλησιαστικὰς συλλογὰς καὶ τὰ παπικὰ ἔγγραφα, τὰ σύμβολα τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες καὶ τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας, τοὺς μοναχικοὺς κανονισμούς, τὰ κοινωρικάτα τῆς Λυτικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ αὐτὰ μὲν ἀποτελοῦσι τὰ λείψανα τοῦ παρελθόντος, ἐν τοῖς ὁποίοις διεσώθη τοῦτο ἐν πρωτοτύπῳ. Ἄλλ' εἰς τὰς ἀρχικὰς αὐτὰς πηγὰς πρέπει νὰ περιληφθῶσι καὶ αἱ ἐπιστολαὶ καὶ τὰ παντὸς εἶδους ἰδιωτικὰ ἔγγραφα τὰ μὴ προοριζόμενα διὰ τὴν δημοσιότητα, διότι ἐν αὐτοῖς καλύτερον καὶ ἀψευδέστερον διεσώθη ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Οὕτως αἱ 13 ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἀποτελοῦσι πρώτης τάξεως πηγὴν διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ αἱ ποικίλαι ἱστορίαι ὑφίστανται τὴν ἐνσυνειδητὸν ἐπεξεργασίαν τῶν φιλολογικῶν ἐργῶν τῶν προοριζομένων διὰ τὸ εὐρύτερον κοινόν. Δὲν τίθεται δὲ ἐν προκειμένῳ ζήτημα οὔτε ἀκεραιότη-

τος, οὔτε ἀξιοπιστίας, οὔτε γνησιότητος τῶν ἱστορικῶν βιβλίων τῆς ΚΔ, ἀλλὰ μόνον πληρότητος τῶν παρεχομένων εἰδήσεων (Γ. Κονιδάρη, Ἐπιτομὸς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν προλόγῳ). Εἰς τὰς γραπτὰς πηγὰς τοῦ παρελθόντος πρέπει νὰ συγκαταριθμηθῶσι τὰ μαρτυρολόγια καὶ αἱ βιογραφίαι τῶν ἁγίων, τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἰδίως αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἱστορίαι τοῦ Εὐσεβίου καὶ τῶν συνεχιστῶν αὐτοῦ ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει (βλ. κατωτέρω) καὶ αἱ βιογραφίαι τῶν Παπῶν, διότι περιέχουσι σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ πρωτότυπα ἔγγραφα ὡς καὶ εἰδήσεις πολυτίμους διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Αἱ πηγὰι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν διαφόρων χωρῶν ἔχουσι συγκεντρωθῆ ἐν διαφόροις συλλογαῖς, μνειάν τῶν ὁποίων ἴδε παρὰ Kirsch (σ. 13), διὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα τὰ παρ' ἡμῶν ἐν ΘΧΕ (τ. γ', σ. 398 ἑξ.) εἰρημένα. Διὰ τὴν ὀρθὴν χρησιμοποίησιν καὶ κατανόησιν τῶν πηγῶν εἶναι ἀνάγκη ὀκνηροῦς ἱστορικὸς νὰ κατέχῃ τὴν γλῶσσαν τῶν ἐκαστοτε χρησιμοποιοιμένων πηγῶν. Βοηθητικὰ δὲ ἐπιστῆμαι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ παλαιογραφία, ἡ διπλωματικὴ, ἡ χρονολογία, ἡ ἐπιγραφικὴ, ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία καὶ ἱστορία τῆς τέχνης, ἡ νομισματικὴ καὶ σφραγιστικὴ, ἡ γεωγραφία καὶ ἡ στατιστικὴ.

3. Διαίσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς χρονικὰς περιόδους. Ἡ διαίσεις τῆς γενικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς περιόδους, ἐπιβαλλομένη κυρίως ἐκ τῆς ἀνάγκης τῆς συστηματικωτέρας διαπραγματεύσεως τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ἥτις ἄλλως τε εἶναι ὑποδιηρημένη πραγματικῶς, ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν οὐσιώδη παρατήρησιν, καθ' ἣν ὥρισμένα γεγονότα προκαλοῦσι στροφὴν πραγματικὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν. Παρὰ ταῦτα ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν γεγονὸς ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ἀναγραφὴ ὥρισμένου ἔτους ὡς τέλους ἅμα καὶ ἀρχῆς ἱστορικῆς τινος περιόδου συμβατικὴν μόνον ἀξίαν ἔχει, διότι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις εἶναι συνεχής, ἐνῶ αἱ ἐκ μεγάλων γεγονότων προκαλοῦμεναι μεταβολαί, αἱ ἀλλοιοῦσαι τὴν μορφήν τῆς ἱστορίας, εἶναι βαθμιαῖαι. Μεταβατικαὶ περίοδοι παρεμβάλλονται σχεδὸν πάντοτε μεταξὺ τῶν διαφόρων περιόδων. Ἐπειδὴ δὲ ἐπιβάλλεται ἐκ λόγων ἐπιστημονικῶν ἡ διαίσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς χρονικὰς περιόδους, εἶναι ἀνάγκη νὰ πρυτανεύωσιν ἐν αὐτῇ ὥρισμένα ἀρχαί. Καὶ πρῶτον, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, πρέπει αἱ χρονολογίαι τῆς ἐνάρξεως καὶ λήξεως τῶν περιόδων νὰ ἔχωσιν ἐκκλησιαστικὴν σημασίαν, δεύτερον δὲ νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ κύκλοι τοῦ πολιτισμοῦ, διότι ὁ ὅλος πνευματικὸς καὶ ὕλικὸς βίος τῶν χριστιανικῶν λαῶν ἀποτελεῖ εὐρύτερον κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιλαμβάνεται καὶ ἡ θρησκεία καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου εἶναι εἰς τῶν παραγόντων τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ. Ἐνεκα λοιπὸν τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τοῦ ὅλου (πολιτισμοῦ) καὶ τοῦ μέρους (θρησκείας) ἀλληλεπιδράσεως, πρέπει νὰ ἐξετάζηται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀνελέξεως τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ τῶν

χριστιανικῶν λαῶν. Εἰδικώτερον παρατηροῦμεν, ὅτι πρέπει νὰ ἀποκρουσθῇ ἡ τρισθὴ διαίρεσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς ἀρχαίαν, μέσην καὶ νεωτέραν, διότι αὕτη, ἀποτελοῦσα ἀντιγραφὴν τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα (ἴδε σχετικὰ παρὰ Γ. Κονιδάρη, Συμβολὴ κ. λ., σ. 71 - 73). Σημειωτέον, ὅτι ἡ διαίρεσις αὕτη εἰσῆχθη γενικῶς κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα καὶ ὅτι ὁ ὅρος τῆς τρίτης περιόδου δὲν δύναται νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ μακρόν. Προτιμότεροι εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν περιόδων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστης, δεδομένου ὅτι αἱ πολιτιστικαὶ περίοδοι ἐπιδρῶσι φυσικῶς καὶ ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων ἐξετάζοντες τὴν γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν παρατηροῦμεν, ὅτι αὕτη δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τέσσαρας περιόδους. Ἐξ αὐτῶν ἡ μὲν πρώτη ἀρχεῖται ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καὶ λήγει εἰς τὸ τέλος τοῦ 5^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} αἰῶνος, διὰ τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Ὁρισμένον ἔτος δὲν θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀνεύρη, διότι δὲν ὑπάρχει γεγονός ἐξον καθολικὴν σημασίαν διὰ σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον. Τοῦναντίον σειρὰ γεγονότων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν παρέχουσι βαθμιαίως τὰ στοιχεῖα τῆς στροφῆς τῆς ὅλης ἱστορίας. Οὕτως ὁ ἀρχαῖος βίος δύνει σχεδὸν ὁριστικῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐν δὲ τῇ Δύσει ἀποκρούονται οἱ Ἀραβες καὶ ἀρχίζει βαθμιαίως ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ νέου φραγκικοῦ κράτους ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἣτις διαδίδει τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τοὺς κατακλύσαντας τὸ δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος λαούς. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ παπικοῦ πρωτείου συμπύπτει πρὸς τοὺς χρόνους τούτους, ἡ δὲ ὀξεῖα ἀντίθεσις πρὸς τὴν Ἀνατολὴν ἀποβαίνει ἀπὸ τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων ἐντονωτέρα (βλ. λ. Ἑλλάς, γ' 258). Διὰ τὴν Ἀνατολὴν τὰ τέλη τοῦ 5^{ου} αἰῶνος καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ 6^{ου} ἔχουσι μεγάλην σημασίαν θρησκευτικὴν καὶ πολιτικὴν. Ἡ λήξις τῶν μεγάλων δογματικῶν ἐρίδων συμπύπτει πρὸς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς συνοψίζει τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι διαδέχονται τὰς συζητήσεις ἐπὶ τῶν δογματικῶν ζητημάτων (Γ. Κονιδάρη, Συμβολή, σ. 75).

Ἡ δευτέρα περίοδος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ἐνιαίως, διότι ἐν Ἀνατολῇ ἔχομεν τὸ Βυζάντιον, ἐν τῷ ὅποιῳ ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς λαμβάνει τὴν ὁριστικὴν αὐτοῦ μορφήν χάρις εἰς τὸ ἔργον τῶν πατέρων, διδασκάλων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς καὶ τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, μάλιστα δὲ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων. Ἡ περίοδος αὕτη, καλουμένη *βυζαντιακή*, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμμονὴν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς διατήρησιν ἀπαρχαράκτου τῆς παραδόσεως αὐτῆς τῶν πρώτων αἰώνων. Ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν καινοτομιῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ μάλιστα τοῦ πρωτείου χαρακτηρίζεται τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν τῆς περιόδου ταύτης ὡς Ἐκκλησίαν τῆς παραδόσεως (πρβλ. Π. Μπρατσιώτου ἐν Procès Verbaux du prem. Congrès de Théol. Or-

thodoxe, σ. 115). Ἐνῶ δὲ ἐν Ἀνατολῇ ἡ θρησκευτικὴ κυριαρχεῖ τοῦ πνευματικοῦ βίου αὐτῆς, ἐν τῇ Δύσει τοῦναντίον ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ὡς ὁργανισμὸς πολιτιστικὸς καὶ παράγων πολιτικός, ἐπιζητεῖ τὴν κοσμικὴν κυριαρχίαν, διὸ καὶ συγκρούεται πρὸς τὴν γερμανικὴν αὐτοκρατορίαν. Τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα, ὡς διεμορφώθη ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, χαρακτηρίζεται ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας τὴν πολιτιστικὴν ζωὴν τῆς Δύσεως. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς περιόδου ταύτης ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία, διατηροῦσα τὸν ἀπόλυτον καὶ καθολικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀγωνιζομένη διὰ τὴν ὁρθότητα καὶ ἐνότητα τῆς πίστεως, ἀπόλλυσι μὲν περιφερείας ἐν Ἀνατολῇ ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν αἱρέσεων, κατορθώνει ὅμως νὰ μεταδώσῃ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν εἰς τοὺς σλαβικούς λαούς, χωρὶς νὰ θελήσῃ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς αὐτοὺς τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς. Ὅλως τοῦναντίον συμβαίνει ἐν τῇ Δύσει, ὅπου τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ξένον πρὸς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, διὰ τοῦτο δὲ προκαλοῦνται δύο πνευματικαὶ ἐπαναστάσεις ἐν αὐτῇ, ἡ Ἀναγέννησις καὶ ἡ Μεταρρυθμίσις, αἵτινες θέτουσι τέρμα εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ προκαλοῦσι τὴν ἐν αὐτῇ ἀντιμεταρρυθμίσιν καὶ τὴν χειραφέτησιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ γενικώτερον τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν λαῶν. Ἡ Ἀνατολή, παρὰ τὰς μικρὰς πνευματικὰς ἀναγεννήσεις τῶν χρόνων τῶν Κοινητῶν καὶ Παλαιολόγων, ἐξασθενήσασα ἕνεκα ἐσωτερικῶν λόγων καὶ μάλιστα ἐκ τῆς φθορᾶς, ἦν ὑπέστη ὑπὸ τῶν Σταυροφοριῶν, ὑποκύπτει εἰς τὴν τουρκικὴν πίεσιν. Ἡ πτώσις τῆς ΚΠόλεως, τοῦ τελευταίου τούτου καὶ μοναδικοῦ κέντρου τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ, δίδει νέαν τροπὴν εἰς τὴν κατὰστασιν.

Ὡς πρὸς τὴν *τρίτην περίοδον* παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς. Ἐάν ὁ μερικὸς πνευματικὸς κάματος καὶ ἡ φθορὰ τῶν λαῶν, οἵτινες ἐτράφησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐκ τοῦ ἐν τῇ ἀνατολικῇ λεκάνῃ τῆς Μεσογείου δημιουργηθέντος καὶ ἐξαπλωθέντος ἑλληνικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἑλληνοχριστιανικοῦ (βυζαντιακοῦ) πολιτισμοῦ, ὠδήγησε βαθμιαίως εἰς τὴν πτώσιν τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἡ εἴσοδος νέων καὶ ζωτικῶν λαῶν εἰς τὴν Δύσιν ἐπήνεγκε τὴν ἐν αὐτῇ ἀνάπτυξιν νέου πολιτισμοῦ, τοῦτο εἶναι ζήτημα χρῆζον μακρᾶς ἐξετάσεως. Πάντως, ἐνῶ ἐν Ἀνατολῇ ἔχομεν πτώσιν τοῦ πολιτισμοῦ, οὐχὶ ὅμως καὶ παντελῆ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἐξαφάνισιν χάρις εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἰς ἰσχυρὸν ἐθνικὸν κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς καθόλου Ὁρθοδοξίας, ἐν τῇ Δύσει ἔχομεν ἀνάπτυξιν καὶ χειραφέτησιν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἀναγέννησις, οὕσα κατ' ἀρχὰς ἰταλική, ἀποβαίνει βαθμιαίως πανευρωπαϊκὴ καὶ συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, δι' ὧν παρασκευάζεται ἐν μέρει ἡ Δύσις εἰς τὴν ἀποδοχὴν νέου γεγονότος, τῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ Λουθιῆρου. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ μεγάλου αὐτοῦ πνευματικοῦ κινήματος

(βλ. Festgabe v. Harnack, Zur Germanisierung des Christentums υπό H. v. Schubert και Die Weltgeschichtliche Bedeutung der Wittenberger Reformation υπό O. Scheel, 1921) οδηγεί εις τὸν ἐκγερμανισμόν τοῦ Χριστιανισμοῦ (βλ. Γ. Κονιδάκη, Ἡ ἐθνικιστικὴ Γερμανία ἐκκλησιαστικῶς, Ἀθήναι 1934), ὁ ὁποῖος ἐν πολλοῖς ζητεῖ νὰ ἀνεύρῃ ἐν τῇ ΚΑ στοιχεῖα τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ, ἵκανὰ νὰ προσδώσωσιν αὐτῷ νέαν ζωὴν. Οἷα εἶναι ἐν τῇ φιλολογίᾳ ἡ σχέσις τῆς μεταφράσεως πρὸς τὸ πρωτότυπον, τοιαύτη εἶναι καὶ ἡ σχέσις τοῦ ρωμαϊκοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν ἀρχικόν, ὁ ὁποῖος ἀνεπτύχθη ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ. Οἰκοθεν νοεῖται, ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς προσωπικῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ Λουθέρου συντελεσθεῖσα θρησκευτικὴ ἐπανάστασις, παρὰ τὴν προσπάθειαν αὐτοῦ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν πηγαῖον ἀρχικόν Χριστιανισμόν, ἀπετέλεσεν ὅχι μόνον ἀπομάκρυνσιν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἐκ δευτέρας χειρὸς Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ. Ἡ βαθμιαία ἐπικράτησις τῆς ἀτομοκρατίας καὶ ἡ κοσμικοποίησις (Säcularisation) τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐν γένει πολιτιστικοῦ βίου χαρακτηρίζουσι τὴν μέχρι τῆς διαφωτίσεως περίοδον. Ἐν τῇ Λυτικῇ Ἐκκλησίᾳ συντελεῖται ἡ Ἀντιμεταρρύθμισις, ἐνῶ ἐν ταῖς Προτεσταντικαῖς Ἐκκλησίαις διεξάγεται ἀγὼν διαμορφώσεως αὐτῶν καὶ ἀναπτύξεως τῆς Θεολογίας ὡς ἰσοτίμου πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστίμιας. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως, μάλιστα τῶν Προτεσταντῶν ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῇ. Ἡ περίοδος αὕτη λήγει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19 αἰῶνος, ὅτε ἄρχεται ἡ 4' περίοδος, ἐντὸς τῆς ὁποίας ζῶμεν. Ἐνεκα τούτου δὲν εἶναι δυνατός ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῆς. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ δημιουργοῦνται βαθμιαίως αἱ αὐτοκέφαλοι Ἐκκλησίαι τῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἐθνικοτήτων δημιουργηθέντων ἐθνικῶν κρατῶν, ἐνῶ ἐν τῇ Δύσει τὰ γεγονότα τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ αἱ ἰδέαι αὐτῆς συντέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν ἀντιεκκλησιαστικῆς κινήσεως, ἥτις σπουδαίαν ἔσχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας εἰς ἄλλας δυτικὰς χώρας (Säkularisation, ἴδε Krüger 3, 169). Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος τῆς ἀνεξιδιουκείας ἐν ταῖς νέαις ἀστικαῖς κοινωνίαις ὑπῆρξεν ὁ καρπὸς τῆς νέας πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξελίξεως τόσον ἐν τῇ Δύσει ὅσον καὶ ἐν Ἀνατολῇ.

4. *Περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ιστορίας.* Διὰ τῶν τελευταίων τούτων παρατηρήσεων θίγεται ἐν τῶν σημαντικωτάτων προβλημάτων τῆς συγχρόνου ἐκκλησιαστικῆς ιστοριογραφίας, διότι ἢ τε ἐνότης καὶ ἡ θέσις τῶν κλάδων αὐτῶν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν ἡμφεσβητήθη ὑπὸ τινων τῶν νεωτέρων Προτεσταντῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν (πρβλ. Nigg, σ. 222. Troeltsch, Gesammelte Schriften, I, IX 9, IV 722). Ἡ στενὴ ἐπαφὴ τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης πρὸς τὴν καθόλου ιστοριογραφίαν, μάλιστα δὲ τῶν τελευταίων αἰώνων, καὶ ἡ παρὰ τοῖς νεωτέροις ἐδραΐωσις τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ἡ Θεολογία

δὲν δύναται νὰ παραμείνῃ ἀπομεμονωμένη τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ὡς ἱερὰ ἐπιστήμη, ἀλλ' ὅλως τοῦναντίον, ὅτι ὀφείλει τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς εἰς τὴν στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὴν λοιπὴν ἐν ταῖς πνευματικαῖς ἐπιστήμαις πρόοδον καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν αὐτῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων, συνετέλεσαν, ὥστε τὸ ἀνωτέρω πρόβλημα νὰ ἐμφανισθῇ ὀξύτερον πῶς ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ. Θεμελιώδη δὲ σημασίαν διὰ τὸ ἡμέτερον ζήτημα ἔχει καὶ τὸ γεγονός τῆς διαλύσεως τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ νεωτάτῃ προτεσταντικῇ «ἐκκλησιαστικῇ» ιστοριογραφίᾳ (ἰδίᾳ K. Müller), ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον συνθετικὴν ἐννοίαν (das Kontinuum) τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης. Ποία εἶναι ἡ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορίαν ἐκθέτει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία;

Τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον τίθεται πρὸ ἡμῶν, εἶναι τοῦτο: ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καθόλου εἶναι, κατὰ τὴν φύσιν ἢ τὴν σύστασιν αὐτῆς ἐξεταζομένη, θεολογικὴ ἢ κοσμικὴ; (profan, πρβλ. τὴν ἀξιόλογον ἐργασίαν τοῦ Nigg ἐν σ. 242, ἔνθα ἡ ἐξηγητικὴ τῆς λέξεως profan). Τὸ θεολογικὸν ζήτημα ἀφορᾷ εἰς τὴν ὅλην περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀντίληψιν, ἡ ὁποία φυσικῶς ὑπόκειται εἰς πᾶσαν ἱστορικὴν ἔκθεσιν. Διότι, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν θεωρούντων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καθαρῶς θεολογικὴν ἐπιστήμην, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς πρέπει νὰ ζητῇ πάντοτε ἐν αὐτῇ τὸ θεῖον σχέδιον τῆς σωτηρίας καὶ νὰ ἐκθέτῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ὡς ἱερὰν ἱστορίαν (historia sacra), δηλαδὴ ἱστορίαν ἄλλου εἶδους (anderer Art). Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι τὸ μὲν πρόβλημα τῆς ἐννοίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑφίσταται διὰ τοὺς ὀρθοδόξους ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς, διότι Μία εἶναι ἡ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας τὴν ἀδιάκοπον συνέχειαν καὶ ἐξέλιξιν ἔχει οὗτος πρὸ ὀφθαλμῶν (πρβλ. Α. Ἀλιβιζάτου, Ἡ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀδιάκοπος συνέχεια μετὰ τῆς ἀδιαρέτου, Ἀλεξάνδρεια, 1934). Αὕτη ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἡ διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ἰδρυθεῖσα καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ζῶσα, ἀποτελεῖ οἶονε τὴν σπονδυλικὴν στήλην τοῦ περιεχομένου τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης. Πρὸς αὐτὴν δὲ φυσικῶς τῷ λόγῳ συνάπτονται καὶ αἱ ἱστορίαι τῶν λοιπῶν ἀπ' αὐτῆς ἀποσχισθεισῶν Ἐκκλησιῶν, διότι δὲν δύναται νὰ ἀγνοηθῇ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἀπεσπάρθησαν ἀπὸ τῆς Μιᾶς Ἐκκλησίας αἱ λοιπαὶ (βλ. λ. Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία), οὐδὲ νὰ παραμεληθῇ ἡ γνῶσις τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως αὐτῶν, ἐφ' ὅσον οὐδέποτε ἔπαυσε καὶ ἐν αὐταῖς ὁ σύνδεσμος πρὸς τὴν αὐτὴν πηγὴν, ἥτοι τὴν ΚΑ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν ἑπτὰ πρώτων αἰώνων.

Ἄλλ' ἐὰν τὸ ζήτημα τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑφίσταται παρ' ἡμῖν, τὸ θεωρητικὸν πρόβλημα περὶ τοῦ θεολογικοῦ ἢ μὴ χαρακτῆρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ὑφίσταται ἐν τοῖς πράγμασι. Τοῦτο εἶναι εὐνόητον, διότι ἐν πάσῃ ἱστορικῇ ἐκθέσει περιέχονται ὅχι μόνον τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ αὐτῶν κρίσεις, στηριζόμεναι εἰς θεολογικὴν ἢ μὴ περὶ τῆς ἱστορίας ἀντίληψιν. Ἰδω-

μεν νῦν ποῖα εἶναι τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς ἐκθέσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀποψιν, διότι ἐπ' αὐτῶν θὰ στηρίξω-
μεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἡμετέρου προβλήματος. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐμφανίζεται τοῦτο ἐν τῇ ΚΔ, δηλαδή μετὰ τὸν θεανδρικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐκθέσεως πάσης ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, εἰ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Ἐκκλησίας τίθεται κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην Πεντηκοστὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ. Διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν ἱστοριογραφίαν ὁ δημιουργὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἡ πρώτη αὐτῆς αἰτία, ὁ Ἰησοῦς, ἐμφανίζεται ἀρχηγὸς νέας θρησκείας, τῆς ὁποίας ὁ ὑπερκόσμιος χαρακτῆρ καὶ ἡ καθαρῶς θρησκευτικὴ πλευρὰ ἰδιαίτερος τονίζεται. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀποτελεῖ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων τὸ ἀναμφισβήτητον πρόσωπον τοῦ Μεσσία, εἶναι διὰ τοὺς Εὐαγγελιστὰς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Περὶ τὴν λατρείαν δὲ αὐτοῦ στρέφεται ἡ ζωὴ τῶν χριστιανῶν πάντων τῶν μετὰ ταῦτα αἰώνων. Ἐπειτα ἡ ἐκθεσις τῆς ἱστορίας τῆς Πεντηκοστῆς περιλαμβάνει στοιχεῖα θαυματουργικά, ὡς καὶ ἡ προσέλευσις τοῦ Παύλου εἰς τὸν Χριστιανισμόν καὶ ἄλλα τινὰ ἐκ τοῦ ἀποστολικοῦ αἰῶνος περιλαμβάνονται ἀναγκαίως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Ἐφ' ὅσον ὅμως προχωροῦμεν, τὰ στοιχεῖα τὰ ἐμφανίζοντα τὸν ὑπερβατικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἐκκλησίας ἀποβαίνουν ὀλιγώτερα, εἰ καὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορικῇ ἐκθέσει ὑπόκειται ἡ γενικὴ ἀντίληψις, ὅτι ἡ θεία Πρόνοια ὁδηγεῖ τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας ἀγωνιζομένης κατὰ τοὺς διωγμούς, ἐναντίον τῶν αἱρέσεων κ.λ. Τὸ μέγιστον ὅμως μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἐκτίθεται ὡς καὶ ἐν τῇ κοσμικῇ (profan) ἱστορίᾳ, αἱ δὲ ἐπ' αὐτῆς κρίσεις στηρίζονται εἰς τοὺς ἀνθρωπίνους παράγοντας. Ἐντεῦθεν καθίσταται δῆλον, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὴν ἀδιακόπως τηρηθεῖσαν παρ' αὐτῇ παράδοσιν περιλαμβάνει ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐκθέσει τὰ στοιχεῖα, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο βραχυτάτος λόγος, δέον νὰ θεωρηθῇ αὕτη ὡς φέρουσα μεικτὸν χαρακτῆρα θεολογικὸν καὶ κοσμικόν, μετὰ καταφανοῦς ὑπεροχῆς τοῦ δευτέρου στοιχείου· τοῦτο δὲ διότι τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως κατ' ἀνάγκην ἐκτίθεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μεθόδων τῶν καθιερωμένων ἐν τῇ κοσμικῇ ἱστορίᾳ. Ὅθεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν, ἀνήκει μὲν εἰς τὸν κύκλον τὸν περιλαμβάνοντα τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Θεολογίας κλάδους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθόλου κοσμικὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν τῶν ἀποδεχθέντων τὸν Χριστιανισμόν. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ὅμως δὲν λύεται τὸ θεολογικὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἔνεκα ὠρισμένων λόγων πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι ἀνήκει εἰς τὰ μᾶλλον δυσπρόσιτα προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως.

5. Περὶ τῶν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας σχηματισθέντων κλάδων. Ἡ μεγάλη ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ ὕλικου τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὴν παγκόσμιον (γενικὴν) ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν συνετέλεσεν, ὥστε ταχέως νὰ ἀναπτυχθῇ ἐξ αὐτῆς

σειρὰ ὅλην κλάδων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ εἰδικὰς ἐκκλησιαστικὰς ἱστορίας. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἐγένετο πρὸς δύο κατευθύνσεις: α') Τὴν γεωγραφικὴν, διὰ τῆς ἀναπτύξεως κλάδων, ἐν οἷς ἐρευνᾶται πλήρως καὶ λεπτομερῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν διαφόρων χωρῶν—κρατῶν (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ἑλλάδος κ.λ.) ἀπὸ τῆς πρώτης διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι σήμερον, ἢ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἐκκλησιαστικῆς τινος διοικήσεως (π.χ. Ἀθηνῶν), ἢ καὶ μοναστηρίου τινός. β') Τὴν πραγματικὴν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐσχηματίσθησαν κλάδοι, ἐν οἷς ἐρευνῶνται μετὰ μεζονος ἐνόητος καὶ λεπτομερείας τμήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀφορῶντα εἰς ὠρισμένην πλευρὰν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Οὕτως ἀνεπτύχθη ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία (πατρολογία), ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ λατρείας, ἡ ἱστορία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, τοῦ μοναχισμοῦ, τῆς ἱεραποστολῆς κ.λ. Ἄλλ' ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία γενικώτερον διαιρεῖται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Παπισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ κατὰ τοὺς τρεῖς κυρίους τύπους τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Α' περίοδος (ἀπὸ τοῦ α' μέχρι τοῦ 5' αἰῶνος). 1) Ἐν Ἀνατολῇ. Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας κατέχομεν ἀρκετὰ ἔργα, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκτίθενται οὐ μόνον ἡ ἱστορία τοῦ σημαντικωτάτου τούτου ἐπιστημονικοῦ κλάδου, ἀλλὰ καὶ τὰ κυριώτατα τῶν συγχρόνων προβλημάτων αὐτῆς (πρβλ. σχετικῶς Kirsch. I, 766). Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας κατὰ τοὺς δύο πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος, διότι ὁ βαθὺς ἐσχατολογικὸς χαρακτῆρ ἰδίως τοῦ α' αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ β' δὲν ἐπέτρεπε τὴν γένεσιν ἱστορικῶν ἔργων. Τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς ΚΔ (Εὐαγγέλια, Πράξεις) δὲν φέρουσι μόνον ἱστορικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ ἐποικοδομητικόν. Ἐξ αὐτῶν προέχουσι τὸ κατὰ Μάρκον, τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ καὶ αἱ Πράξεις. Οὕτω βαθμιαίως καὶ ἴαν βραδέως ἐγεννᾶτο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ ἱστορικὴ συνείδησις. Κατὰ τὸν β' αἰῶνα ἔχομεν διαφόρους Πράξεις Ἀποστόλων κατ' ἀπομίμησιν τῶν τοῦ Λουκᾶ καὶ τὰ μαρτυρολόγια, τέλος δὲ τὰς περὶ τῶν λογίων τοῦ Ἰησοῦ ἀφηγήσεις τοῦ Παπίου καὶ τὰ 5 ὑπομνήματα τοῦ Ἡγησίππου, οὕτινος ὀλίγιστα ἀποσπάσματα διεσώθησαν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ τοῦ Εὐσεβίου. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονευθῶσι τὰ Χρονικά τοῦ Ἰουλίου τοῦ Ἀφρικανοῦ καὶ τὰ παρόμοια ἔργα τοῦ Θεοφίλου, τοῦ Ἰππολύτου καὶ τοῦ Εὐσεβίου, ὅπου ἐντὸς τῶν παγκοσμίων χρονικῶν περιελήφθησαν ἐκκλησιαστικὰ χρονικά. Ὡς πατὴρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας θεωρεῖται δικαίως ὁ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου, μητροπολίτης Καισαρείας († 339/40), διότι συνέγραψε πρῶτος αὐτοτελεῆς ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν ἔργον εἰς 10 βιβλία, ἐν τῷ ὁποίῳ περιέλαβε τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ μέχρι τοῦ 324 (πρβλ. ἐκδ. E. Schwarz τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Πρωσσίας). Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι ἀλη-

θῶς πολύτιμον, διότι περιέλαβεν ὄχι μόνον τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅσα ἀποσπάσματα ἀπολεσθέντων ἔργων. Ἀναμφιβόλως ὑστερεῖ κριτικῶς καὶ μεθοδολογικῶς, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐγράφη, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἄριστον. Ἐκτὸς τούτων ὁ Εὐσέβιος συνέγραψε τὸν βίον τοῦ Κωνσταντίνου εἰς 4 βιβλία, καὶ ἄλλα, δι' ὧν παρέχει ἀρκετὰς ἱστορικὰς εἰδήσεις. Τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Εὐσεβίου εὗρε συνεχιστὰς κατὰ τὸν ε' αἰῶνα τὸν Σωκράτη (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐν 7 βιβλίοις, ἀπὸ τοῦ 305—439), τὸν Σφζόμενον (ἐν 9 βιβλίοις, ἀπὸ τοῦ 324—423), τὸν Θεοδώρητον τὸν ἐπίσκοπον Κύρου (ἐν 5 βιβλίοις, ἀπὸ τοῦ 320—428), καὶ τέλος τὸν Θεόδωρον τὸν Ἀναγνώστην κατὰ τὸν 5' αἰῶνα, ὅστις συνέγραψε κατ' ἀρχὰς μὲν ἐπιτομὴν τῶν τριῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν τῶν συνεχιστῶν τοῦ Εὐσεβίου καὶ μετὰ ταῦτα συνέχειαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Σωκράτους ἐν 2 βιβλίοις μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου τοῦ Α' (439—527). Τοῦ βιβλίου τούτου κατέχομεν μόνον τὴν ἐπιτομὴν τὴν καταρτισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου. Ἐπίσης διεσώθη: 1ον) ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Εὐαγρίου ἐν 6 βιβλίοις, περιλαμβάνουσα τὴν ἀπὸ τοῦ 431—594 περίοδον· 2ον) ἀποσπάσματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Εὐνομίου Φιλοστοργίου, ὁμοίως τοῦ Ζαχαρίου τοῦ Ρήτορος ἐπισκόπου Μυτιλήνης καὶ ἄλλα τινὰ δευτερευούσης σημασίας. Ἐκ τῶν ἔργων τῶν Ἑλλήνων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν ἐσηματίσθησαν παρόμοια ἔργα ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς γλώσσαις.

2) *Ἐν τῇ Δύσει*. Ἐνταῦθα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀνεπτύχθη πολὺν βραδύτερον ἢ ἐν Ἀνατολῇ, συνίστατο δὲ κατ' ἀρχὰς κυρίως ἐκ μεταφράσεων καὶ συμπληρώσεων τῶν ἑλληνικῶν ἔργων. Ἐκτὸς τῶν ἔργων τοῦ Ἱερωνύμου ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ μετάφρασις καὶ συμπλήρωσις (μέχρι τοῦ 395) τοῦ Εὐσεβίου ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου, τὰ χρονικά ἔργα τοῦ Pr. Μαρκελλίνου, τοῦ Βίκτωρος Ἰσιδώρου, τοῦ Μέδα, τοῦ Ἰσπανοῦ Ὁροσίου καὶ μάλιστα τοῦ M. A. Κασσιωδώρου († μετὰ τὸ 562), διότι ἡ τριμερὴς αὐτοῦ ἱστορία (Historia Tripartitana), σχηματισθεῖσα ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν τοῦ ε' αἰῶνος, ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν πηγὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν μετὰ ταῦτα αἰώνων. Ἐκτὸς τούτων ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας ὑπῆρξεν ἡ φραγκικὴ ἱστορία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Tours († 554).

Β' περίοδος (ἀπὸ τοῦ 5' μέχρι τοῦ 15' αἰῶνος).

1) *Βυζαντικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*. Ἐν Βυζαντίῳ ἀνεπτύχθη κυρίως ἡ χρονογραφία, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιελήφθησαν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα. Οὕτως ἔχομεν τὰς χρονογραφίας τοῦ Θεοφάνους Ἰσαακίου μέχρι τοῦ θ' αἰῶνος καὶ τὰ χρονικά τοῦ Γεωργίου Ἀμαρτωλοῦ, τοῦ Γεωργίου Συγγέλλου (διεσώθησαν μόνον ἀποσπάσματα), τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου, ὡς καὶ τὰ ἔργα Λέοντος τοῦ Διακόνου (1' αἰών), τῆς Ἀννας Κομνηνῆς, τοῦ Ζωναρά, τοῦ Κεδρηνοῦ, τοῦ Νικήτα τοῦ Χωνιάτου, τοῦ Παχυμέρη, τοῦ Νικηφ. Γρηγορά καὶ Ἰω. Καντακουζηνοῦ καὶ πρὸ πάντων τοῦ Νικηφόρου τοῦ Καλλί-

στου (14' αἰών), ὅστις συνέγραψεν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν εἰς 18 βιβλία, ἐρανοσθεῖσαν ἐκ παλαιότερων πηγῶν καὶ ἐξικνουμένην μέχρι τοῦ 610.—2) *Δυτικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*. Ἡ ἐξαιρετικὴ ἀπασχόλησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως περὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς (διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν Γερμανῶν) καὶ τῶν σχέσεων καὶ ἀγώνων πρὸς τὴν Γερμανικὴν αὐτοκρατορίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ σχετικῶς οὐχὶ μεγάλῃ πνευματικῇ ἀνάπτυξις αὐτῆς συνετέλεσεν, ὥστε νὰ μὴ παραχθῶσι κατὰ τὴν ὑπ' ὅψιν περίοδον συστηματικὰ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τοῦ τύπου τῆς τοῦ Εὐσεβίου. Πάντως ὑπάρχει ἱκανὴ παραγωγή. Οὕτως ἔχομεν τὸν πατέρα τῆς ἀγγλικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Βέδαν († 735), τὸν Παῦλον τὸν Διάκονον συγγραφέα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν Λογγοβάρδων, τὴν τοῦ Adam von Bremen, τὸν Albert Krantz (780—1500), τὸν Ρωμαῖον ἡγούμενον Ἀναστάσιον, συγγράψαντα ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν μέχρι τοῦ θ' αἰῶνος, ἐρανοσθεῖσαν κυρίως ἐκ τῶν μεταφράσεων τοῦ Γεωργίου Συγγέλλου, τοῦ Νικηφόρου καὶ τοῦ Θεοφάνους. Μετὰ ταῦτα ἐξεδόσαν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ὁ ἡγούμενος Ordericus Vitalis καὶ ὁ Δομινικανὸς Bartholomaeus von Lucca († 1327) καὶ ὁ Βικέντιος τοῦ Beauvais. Ἐκτὸς τούτων ἐξεδόθησαν καὶ πολλὰ χρονικά. Τὸ σημαντικώτατον τῶν ἔργων τούτων ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως τὸ τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου, ἀρχιεπισκόπου Φλωρεντίας († 1459).

Γ' περίοδος, ἀπὸ τοῦ 15' αἰῶνος μέχρι τοῦ 19'.

1) *Ἐν Ἀνατολῇ*. Ἡ πτώσις τῆς ΚΠόλεως, ἥτις ἀπετέλει τὸ κέντρον τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ τῆς πολιτικῆς κινήσεως ἐν Ἀνατολῇ, ἐπεβράδυνε σημαντικῶς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἄλλως τε τὸ θεολογικὸν διαφέρον τῶν ὑπ' ὅψιν χρόνων συνεκεντρουτο ἐν Ἀνατολῇ κυρίως περὶ τὰ γνωστὰ ζητήματα τῶν διαφορῶν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς καὶ τὰ πρακτικὰ ἠθικὰ προβλήματα. Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων παρατηροῦμεν, ὅτι ἐκτὸς τοῦ ἔργου τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη πολὺν βραδύτερον ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωνται συγγραφαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, καὶ αὗται οὐχὶ ἐπιστημονικαί, διότι ὁ κύριος αὐτῶν σκοπὸς δὲν ἦτο πάντοτε ἡ ἐκθεσις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ πρακτικὸς. Οὕτως ἔχομεν τὰς περιωνύμους χρονογραφίας καὶ τὰ ἔργα τοῦ K. Λασκάρους καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ 1570 (πρβλ. Χρ. Παπαδόπουλον, Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονογραφίας τοῦ 15' αἰῶνος, Ἀλεξάνδρεια, 1912), καὶ τὸ ἔργον τοῦ Δοσιθέου «Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων», ἀποβλέποντα εἰς τοιοῦτους σκοποὺς. Σπουδαίαν πρόοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ τὸ ὁμώνυμον τρίτομον ἔργον τοῦ Ἀθηνῶν Μελετίου (1661—1714), τὸ ὁποῖον μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἀρχαῖζούσης εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν καὶ συμπληρωθὲν ὑπὸ τοῦ I. Παλαιολόγου ἐξεδόθη ὑπὸ Γεωργίου Βενδότη τῷ 1783. Τὸ αὐτοτελὲς καὶ συστηματικὸν τοῦτο ἔργον μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἱκανότητος τοῦ πρώτου τούτου τῆς

νεωτέρας ελληνικής εκκλησιαστικής ιστοριογραφίας συγγραφώς (Κ. Δυοβουνιώτου, Μελέτιου Ἀθηνῶν εκκλησιαστική ιστορία, Ἀλεξάνδρεια, 1921). Μετὰ τὸν Μελέτιον ἄξιος ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ὁ Σέργιος Μακράιος καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ὅστις συνέγραψεν *Ἑκατονταετηρίδα*. Ἀλλ' ἡ εκκλησιαστική ιστορία ἀνεπτύχθη κυρίως ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Δ. Εὐρώπῃ.

2) *Ἐν τῇ Δύσει*. Οἱ χρόνοι τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως προσδίδουσιν εἰς τὴν εκκλησιαστικὴν ιστορίαν νέαν κατεύθυνσιν, τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ πρόοδος τόσον εἰς τὰς περὶ αὐτῆς ἀντιλήψεις ὅσον καὶ εἰς τὰ μέσα τῆς ἐρεῦνης. Ἀλλ' ἐὰν τοιαύτη τις εἶναι γενικῶς ἡ εἰκὼν τῆς νεωτέρας περιόδου, αἱ ἀρχαὶ τῆς δυτικῆς εκκλησιαστικῆς ιστοριογραφίας παρουσιάζουσι δυνάμεις ἀντιτιθεμένας πρὸς ἀλλήλας, διότι ἐνῶ ἡ πρόοδος τῶν ιστορικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἃς ὑπάγεται καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιστήμη, συνέβαλεν εἰς τὴν ὁρθὴν ἐκθεσὶν τῶν ιστορικῶν γεγονότων, ἡ εκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισις, βασισθεῖσα ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Λουθήρου, καθ' ἃς ἡ ἐξέλιξις τῆς εκκλησιαστικῆς ιστορίας παρουσιάζει πῶσιν ἀπὸ τῶν πρώτων ἀληθειῶν τῶν διακηρυχθεισῶν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, συνετέλεσεν ὥστε νὰ δημιουργηθῇ εκκλησιαστικὴ ιστορία βασιζομένη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων τῶν εκκλησιαστικῶν ὁμολογιῶν. Ἀπολογητικοὶ καὶ πολεμικοὶ σκοποὶ ἀποτελοῦσι τὴν ἀφορμὴν καὶ τὸν σκοπὸν πολλῶν ἔργων τῶν εκκλησιαστικῶν ιστοριογράφων. Περὶ τὴν ἄρσιν τῶν προκαταλήψεων αὐτῶν διεξήχθη ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἀγὼν ὀδηγήσας εἰς διαφόρους κατευθύνσεις. Καὶ ἡ μὲν πρόοδος συνετέλεσθη:

- α') διὰ τῆς ἐπιτυχανομένης ὑπὸ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς κατὰ τὸ πλεῖστον διακρίσεως τῶν γνησίων ἀπὸ τῶν νόθων ιστορικῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ γνησίου αὐτῶν κειμένου διὰ κριτικῆς ἐκδόσεως·
- β') διὰ τῆς ὑπὸ τῆς ιστορικῆς κριτικῆς ἐξακριβώσεως τῶν ιστορικῶν γεγονότων·
- γ') διὰ τῆς ἐπὶ τῆς γενετικῆς μεθόδου βασιζομένης συνδέσεως τῆς ιστορικῆς ἐξελέξεως καὶ ἐρμηνείας τῶν γεγονότων τούτων· καὶ
- δ') διὰ τῆς βαθμιαίας προόδου καὶ τῆς ἀπροκαταλήπτου μελέτης καὶ ἐκθέσεως τοῦ παρελθόντος. Εἰδικώτερον, πρωτεργάται τῆς γενικῆς εκκλησιαστικῆς ιστορίας ὑπῆρξαν ὁ Λαυρέντιος Βάλα, γνωστὸς διότι ἠμφεσβήτησε τὴν γνησιότητα τῆς μεταξὺ Ἰησοῦ καὶ Ἀβγάρου φερομένης ἀλληλογραφίας, τὴν ὁρθότητα τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τῆς ΚΑ τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τὴν λεγομένην Κωνσταντίνειον Δωρεάν (Donatio Constantini), καὶ ὁ Νικόλαος Κουζάνος, θεμελιωτὴς τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς ἐπὶ τῶν ψευδοῖσι δωρεῶν διατάξεων. Εἰς τούτους ἠκολούθησαν ὁ Γάλλος Σκαλίγρος, θεμελιώσας τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χειρογράφων κριτικὴν, οἱ Ἰησοῦται καὶ Βενεδικτινοὶ μοναχοὶ Labbé, Kossart, Harduin καὶ Mansi, εἰς οὓς ὀφείλεται ἡ ἐκδοσις τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων. Τὰς κριτικῶς ὑπολειπομένας ἐκδόσεις ταύτας ἀντικατέστησε σήμερον ὡς πρὸς τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκ. συνόδων ἡ φιλολογικῶς ἀρτία ἐκδοσις τοῦ ἐν Μονάχῳ γηραιοῦ καθηγ. Ed. Schwarz.

Εἰς τὴν αὐτὴν χορείαν τῶν ἐπιστημόνων μοναχῶν ἀνήκουσι καὶ οἱ Βολλανδισταί, οἱ ἐκδότες τῶν περιφώνων *Acta Sanctorum*, δι' ὧν κατέστη προσιτὸν εἰς τὴν ιστορικὴν ἐπιστήμην, καὶ δὴ τὴν εκκλησιαστικὴν, ἀφθονον καὶ κριτικῶς ἐπεξεργασμένον ὕλικόν. Σημαντικωτάτη ὁμῶς ὑπῆρξεν ἡ ἐργασία ἡ συντελεσθεῖσα ὑπὸ τῶν Μαυρίνων μοναχῶν (ἐνωσις προελθοῦσα ἐκ τῶν ἐν Γαλλίᾳ Βενεδικτινῶν). Ἐξ αὐτῶν προῆλθον ἄνδρες διαπρεπέστατοι, ὡς ὁ Mabillon καὶ ὁ Monfaucon, ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἐγένετο ἰδρυτὴς τῆς λατινικῆς, ὁ δὲ δεύτερος τῆς ελληνικῆς παλαιογραφίας. Οἱ Μαυρίνοι προήγαγον τὴν ἐρευναν τῆς εκκλησιαστικῆς ιστορίας τῆς Γαλλίας, ἵδρυσαν τὴν εκκλησιαστικὴν γεωγραφίαν καὶ στατιστικὴν καὶ ἐξέδωκαν εἰς 51 τόμους τοὺς Ἑλληνας καὶ Λατίνους εκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς. Ἡ ἐκδοσις αὕτη εἶναι κριτικωτέρα τῆς μεταγενεστέρως τοῦ Migne (378 τόμοι). Εὐτυχῶς αἱ Ἀκαδημίαι τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Βερολίνου ἐκδίδουσι νῦν θαυμασίας κριτικὰς ἐκδόσεις τῶν εκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων (Ἑλληνας καὶ Λατίνους). Τὴν οὕτω θαυμασίως προοδεύουσαν φιλολογικὴν κριτικὴν τῶν εκκλησιαστικῶν κειμένων ἠκολούθει κατὰ πόδας ἡ ιστορικὴ κριτικὴ, ἥτις θεμελιωθεῖσα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως (Πετράρχης καὶ ἄλλοι) προσέλαβεν ἰδιάζουσιν σημασίαν διὰ τὴν εκκλησιαστικὴν ιστορίαν ἀπὸ τοῦ 15' αἰῶνος, ὅτε ὁ Matthias Flacius Illyricus, Σλαῦος τὴν καταγωγὴν, ἐγένετο ἴσως ὁ σημαντικώτατος τῶν θεμελιωτῶν τῆς προτεσταντικῆς εκκλησιαστικῆς ιστοριογραφίας. Οὗτος ἐξέδωκεν ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων τὰς λεγομένας «Μαγδεβουργίους ἑκατονταετηρίδας» (Magdeburger Zenturien) εἰς 13 βιβλία περιλαμβάνοντα ἱσαριθμοὺς ἑκατονταετηρίδας. Τὸ ἔργον τοῦτο, παρὰ τὸν πολεμικὸν καὶ ἀπολογητικὸν αὐτοῦ χαρακτήρα, δὲν ὑπῆρξε μόνον πηγὴ διὰ τὴν ἀντιπαπικὴν πολεμικὴν τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σπουδαῖος παράγων εἰς τὴν πρόοδον τῆς ιστορικῆς κριτικῆς. Ἐναντίον τοῦ βιβλίου τούτου ἔγραψεν ὁ καρδινάλιος Baronius τὰ Χρονικά (Annales Ecclesiastici), φθάνοντα μέχρι τοῦ 1198, ἔργον σημαντικώτατον διὰ τὴν εκκλησιαστικὴν ρωμαϊκὴν ιστοριογραφίαν. Ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλέον παρέμειναν τὰ ἔργα ταῦτα μοναδικὰ ἐν τῇ ιστοριογραφίᾳ τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἡ κοσμικὴ ιστορία δὲν εἶχε νὰ ἀντιτάξῃ παρόμοια δημιουργήματα, καίτοι ταῦτα ἔστεροῦντο τῆς ἀναγκαίας εὐρύτητος καὶ ἀντικειμενικότητος. Καθ' ὃν χρόνον οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι ἐν Γερμανίᾳ δὲν καθίστανον δυνατὴν τὴν δημιουργίαν νέων ἔργων, συνετελεῖτο ἐν Γαλλίᾳ ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἡ ἐργασία ἐκείνη, τὴν ὁποίαν δι' ὀλίγων ἐμνημονεύσαμεν. Ἐπὶ τῆς δι' αὐτῶν θεμελιωθείσης φιλολογικῆς καὶ ιστορικῆς κριτικῆς κατέστη δυνατόν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ κατὰ τὸν 15' καὶ 17' αἰῶνα νὰ δημιουργηθῶσιν ἔργα τῆς εκκλησιαστικῆς ιστορίας, τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδρασις ὑπῆρξε γενικωτέρα, οὐ μόνον διότι ἔστηρίζοντο ἐπὶ τῶν ἐπιτενυμάτων τῆς ἐν λόγῳ κριτικῆς, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἱκανοποίησιν συγχρόνων πνευματικῶν ἀπαιτήσεων. Βεβαίως καὶ τὰ ἔργα ταῦτα (ἴδε

Kirsch, σ. 28 έ.) τελοῦσιν εἴτε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πολεμικῆς τῆς ἀναπτυχθεῖσης ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τῶν Magdeburger Zenturien καὶ τῶν Χρονικῶν τοῦ Βαρονίου, εἴτε γενικώτερον ἐκ τοῦ αὐστηροῦ πνεύματος τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὸν τῶν ἔργων τούτων εἶναι τὸ πολύτομον αὐτῶν. Παραλλήλως ὅμως ἀνεπτύχθη παρὰ τοῖς Προτεστάνταις ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν διαφόρων πνευματικῶν ρευμάτων, ὡς τῆς τάσεως τῆς πνευματοκρατίας (Spiritualismus). Τοιοῦτο ἔργον ἔγραψεν ὁ Gottfried Arnold ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀκομμάτιστος ἐκκλησιαστικὴ καὶ αἰρετικὴ ἱστορία» (1688), τῆς ὁποίας ἡ ἀξία ὑπῆρξε σημεῖον ἀντιλεγόμενον ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ. Καὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἐμπνέεται ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς προτεσταντικῆς ὁμολογίας (Konfessionalismus) καὶ πᾶν ἄλλο ἦτο ἡ ἀμερόληπτος ἱστορία.

Ἄλλ' ἀναμφιβόλως ὁ σημαντικώτατος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Johann Lorenz Mosheim, εἰς ὃν ὀφείλεται ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ πληρεστέρα ἐφαρμογὴ τῶν μεθόδων τῆς νεωτέρας κριτικῆς ἱστοριογραφίας. Οὗτος ὑπῆρξεν ἀληθὴς ἀρχηγὸς τῆς «πραγματικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας», συνέγραψε δὲ τὸ ἔργον Institutionum historiae ecclesiae, βιβλία 4, 1755, κ. ἄ. (Nigg., σ. 104). Ἐπίσης διεκρίθησαν οἱ Walch, πατὴρ καὶ υἱός, καὶ πρὸ πάντων ὁ Johann Salomo Semler († 1791), ὅστις διὰ τῶν ὑπερκριτικῶν παρατηρήσεων αὐτοῦ κατέστη εἰς τῶν σημαντικωτάτων ἐκπροσώπων τῆς Διαφωτίσεως ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ. Ὑπῆρξε συνάμα σημαντικὸς παράγων ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς μεθόδου τῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐξ αὐτῆς παρεχομένων μέσων καὶ κριτηρίων. Αἱ μέθοδοι τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς κυρίως δι' αὐτοῦ εὗρον πλήρη ἐφαρμογὴν ἐν τῇ ἱστορικῇ Θεολογίᾳ, καίτοι τινὲς τῶν κρίσεων αὐτοῦ ὠδήγουν εἰς ἀτόπους ἐπικρίσεις τοῦ παρελθόντος. Ἐπὶ τῶν αὐτῶν δὲ ἀρχῶν στηρίζονται καὶ τὰ ἔργα τῶν J. Mathias Schröck (οὗτινος ἡ εἰς 4 περιόδους διαίρεσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἶναι προτιμωτέρα τῆς εἰς ἐκατονταετηρίδας τοῦ Βαρονίου) καὶ τοῦ Jacob G. Planck (1751-1832), ὅστις ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ ἡμετέρου Θεοκλήτου Φαρμακίδου. Ἀναμφισβητήτως ὁ ριζοσπαστικὸς χαρακτήρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας τῶν χρόνων τῆς Διαφωτίσεως συνετέλεσεν εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ φιλελευθέρου πνεύματος εἰς τὴν καθόλου Θεολογίαν, παρέμειναν δὲ ἕκτοτε ὡς ἀρχαὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι. Ἄλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐφεξῆς δὲν ἦτο τόσον κακὴ ὅσον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Διαφωτίσεως ὑπὸ τῶν ὑποκειμενικῶν πραγματιστῶν. Ἡ ἐξέλιξις ὅμως ὠδήγει εἰς πλήρη χειραφέτησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀπὸ τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐνέμενον ἀκόμη οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ τῆς Διαφωτίσεως, παρ' οἷς ἡ Ἐκκλησία ἐκλαμβάνεται ὡς θεσμός κοινωνικός. Μολονότι ὅμως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστοριογράφοι τῆς Διαφωτίσεως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν πρόοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς

ἱστορίας καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις ἔνεκα τοῦ πραγματισμοῦ, τῆς ἀποκλειστικότητος καὶ τῆς μονομερείας αὐτῶν δὲν ἐπῆνεγκον ὅτι αὐτοὶ ἠθέλουν καὶ ἀνέμενον, δηλαδὴ τὴν πλήρη ἐπιστημονικὴν χειραφέτησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστοριογραφίας.

Δ' περίοδος, ἀπὸ τοῦ ρωμαντισμοῦ μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν. Ἡ ἔκθεσις τῶν κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστοριογραφίαν παρ' ἡμῖν δὲν πρέπει νὰ προηγηθῇ τῆς προτεσταντικῆς, διότι ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλ. ἱστοριογραφία ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὴν μέθοδον ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν ἐκείνης.

α') Ἡ προτεσταντικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία. Ὁ ὑπέρμετρος ὀρθολογισμὸς (Rationalismus) τῆς Διαφωτίσεως ὠδήγησε βαθμιαίως εἰς τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ρωμαντισμοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ εὐρωπαϊκὸν πνεῦμα ἀνεζήτησε διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς φαντασίας, τοῦ μυστικισμοῦ καὶ τῆς διαισθήσεως ἡ ἐνοράσεως (Intuition), δηλαδὴ τῶν ἀξιών, ἃς ἐλάτρευσαν προηγούμενοι ἄνθρωποι, νὰ ἀνεύρῃ περισσotέραν κατανόησιν τοῦ συνόλου τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ ἑαυτοῦ. Ἐκπρόσωποι τοῦ ρωμαντισμοῦ εἶναι ὁ Herder, ὁ Fichte, ὁ Schelling, ὁ Schleiermacher, ὁ Nivalis καὶ ἄλλοι, παρ' οἷς ἡ περὶ τῆς ἱστορίας ἀντίληψις στενῶς συνδέεται πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὰς ποικίλας περὶ αὐτῆς ἀντιλήψεις. Ἡ ἱστορία κατ' αὐτοὺς ἀποτελεῖ ἐνιαῖον ὀργανικὸν ὅλον, ἐν τῷ ὁποίῳ δρῶσιν ἀρχαὶ ζωτικαὶ (ζωτικοκρατία, Vitalismus) καὶ γενετικά, περὶ ὧν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀντίληψιν διὰ τῆς ἐνοράσεως. Ἄλλ' ἡ περὶ τῆς ἱστορίας γνώμη τούτων ἀποτελεῖ ἐν πολλοῖς προβολὴν τῆς ψυχικῆς αὐτῶν πραγματικότητος, συνδεδεμένης μετὰ θρησκευτικῶν στοιχείων. Εἰς τὴν μεταβατικὴν ἐποχὴν ἀπὸ τῆς Διαφωτίσεως εἰς τὴν ρωμαντικὴν ὁδηγεῖ ὁ Herder, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ δὲν ἔγραψεν ἐκκλησιαστικὰ ἔργα, ἐν τούτοις διὰ τῶν περὶ τῆς σπουδῆς τῆς Θεολογίας ἐπιστολῶν αὐτοῦ (1790) παρώρμησεν εἰς τὴν συγγραφὴν ταύτης. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ιδεῶν τοῦ Herder, ὅστις ὑπέδειξε πῶς δύναται τις νὰ ἐμβαθύνῃ μετ' ἀγάπης εἰς τὸ παρελθόν, τελοῦσι τὰ ἔργα τῶν Leopold Graf zu Stolberg (1750-1819), ὅστις ὑποστὰς τὴν ἐπιρροὴν καθολικῶν κύκλων προσῆλθεν εἰς τὸν παπισμὸν, καὶ ὁ Fried. Daniel Schleiermacher, παρὰ τῷ ὁποίῳ ἰδίως εὐρίσκομεν ἰσχυρὰς παρορμήσεις πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ιδεῶν τοῦ ρωμαντισμοῦ. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ τελευταίου καὶ τοῦ Planck τελεῖ ἰδιαίτερος ὁ μαθητὴς αὐτοῦ August Neander (1789-1850), εἰς τῶν σημαντικωτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν τοῦ 19' αἰῶνος, διότι ἀναμφισβητήτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτοῦ ἱστορία, παρὰ τὴν συμβιβαστικὴν τάσιν αὐτῆς (Vermittlungstheologie), τὰς ἐλλείψεις ὡς πρὸς τὰς ἱστοριοφιλοσοφικὰς θεωρητικὰς ἀντιλήψεις καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νέου Εὐσεβισμού (Neupietismus), δύναται καὶ σήμερον, ἔνεκα τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς μορφῆς, ἐν πολλοῖς νὰ ἀναγνωσθῇ. Ὁ A. Neander ἀνῆκει εἰς τοὺς πρῶτους τῶν νεωτέρων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν, οἵτινες προήγαγον προηγουμένους τὸν κλάδον αὐτῶν δι' ἀξιολόγων μονογραφιῶν καὶ με-

τὰ ταῦτα προέβησαν εἰς τὴν σύνταξιν συστηματικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (1825-45), ἥτις ὁμως ἔχει σκοποὺς ἐποικοδομητικούς. Ἀξίον ἰδίᾳς ἐξάρσεως δι' ἡμᾶς εἶναι ἡ ἀσφαλὴς κατανόησις καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ δικαία κρίσις αὐτοῦ περὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ζῶν τῆς ὁποίας δὲν εὐρίσκει, ὥς οἱ πραγματισταί, πάντοτε πτώσιν ἀπὸ τῆς ἀρχεγόνου ἀληθοῦς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου. Τὴν σειρὰν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν τῆς περιόδου τοῦ ρωμαντισμοῦ κλείει ὁ Karl von Hase (1800-1890), διαπρεπὴς διδάσκαλος καὶ συγγραφεὺς ἐπιδράσας ἐπὶ τὸν ἡμέτερον Α. Διομήδην Κυριακόν. Ὁ v. Hase, τελὼν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν σκεπτικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ ρωμαντισμοῦ, ὑπῆρξε καλλιτέχνης τὴν τε ψυχὴν καὶ τὸν λόγον, τοῦτο δὲ καὶ ἀπειτυγῶθι ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ αὐτοῦ ἱστορίᾳ καὶ ταῖς μονογραφίαις. Τὸ πρῶτον ἐγχειρίδιον μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας, ἡ δὲ βραδύτερον ἐκδοθεῖσα 4τομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἔστερέωσε τὴν φήμην αὐτοῦ ὥς φιλελευθέρου ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ.

Καθ' ὃν χρόνον οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ ρωμαντισμοῦ εὐρίσκονται ἀκόμη ἐν δράσει, ἐμφανίζονται τὰ ἔργα τῶν ὑπὸ τὴν ἰδεολογικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου (ἴδε σχετικῶς Κ. Λογοθέτου, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου, 1939) ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν. Οὕτως ὁ Rich. Rothe (1799-1867) συνέγραψεν ἔργα τινά, ἐν οἷς τὸ πρῶτον ἐκδηλοῦται ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἐγέλου, ἐνῶ ὁ κυρίως ἐκπρόσωπος τῆς νέας ταύτης κατευθύνσεως ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς τῆς Τυβίγγης Ferdinand Christian Baur (1792-1860), ἡ ἰσχυροτάτη ἀναμφιβόλως θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ 19 αἰῶνος, ἕνεκα τοῦ ὑπερκριτικοῦ αὐτοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀληθῶς ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν, αἱ εἰσέγαγεν εἰς τὴν καθόλου Θεολογίαν. Παρὰ τῷ Baur εὐρίσκομεν, ὅτι ἐνῶ διατηρεῖ τὴν κριτικὴν διάθεσιν τῆς Διαφωτίσεως, ἀπορρίπτει τὴν τύφλωσιν τῆς διὰ τὴν ἀξίαν τοῦ παρελθόντος, προσπαθεῖ ὁμως νὰ εἰσαγάγῃ τὴν διαλεκτικὴν μορφήν τῆς ἐγελιζούσης ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολικῆς καὶ μεταποστολικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἱστορικοκριτικὴ ὁμως μέθοδος αὐτοῦ ὠδήγησεν εἰς ὑπερβολάς, αἵτινες βεβαίως ὑπερενικήθησαν ἔκτοτε· παρὰ ταῦτα ἱκανὰ τῶν πορισμάτων αὐτῆς, ἐν τισι μεταβεβλημένα, διετηρήθησαν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ τῶν Προτεστάντων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἀναμφιβόλως δι' αὐτοῦ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία κατέλαβεν ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῶν μετέπειτα χρόνων, εἰς ἣν νέαν ὥθησιν ἔδωκεν ὁ Ad. v. Harnack (ἴδε ἐν Festgabe für Harnack (βλ. λ.) μελέτην τοῦ E. Troeltsch, σ. 282-91, Tübingen 1921), ὅστις ὁμως ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ δὲν εὐρὲ συνεχιστάς. Ἐνῶ δὲ διὰ τῆς κριτικῆς ταύτης ἡ ὅλη ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπέστη οὐσιώδη ἀλλοίωσιν, διότι ἔπαυσε τὸ ἐνιαῖον ἐν αὐτῇ, ἡ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς νεωτέρας κοσμικῆς ἱστοριογραφίας τελοῦσα ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία κατέστη ὁμοία πρὸς ἐκείνην (ὀρισμὸν τῆς Profangeschichte ἴδε: Γ. Κονιδάρη, Συμβολή, σελ. 65, ὑπόσημ.). Τὰ ὀνόματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν Α.

Lipsius, Hilgenfeld, Hasenbach, Weizsäcker, K. Müller (τοῦ ὁποίου τὸ τρίτομον ἔργον θεωρεῖται κλασσικὸν εἰς τὴν κοσμικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστοριογραφίαν), τοῦ G. Krüger, E. Preussen, Hans v. Schubert, K. Holl, H. Lietzmann, E. Seeberg καὶ τοῦ W. Köhler χρῆζουσιν ἰδιαίτερας διαπραγματενύσεως, διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν μονογραφιῶν, αἱ ἐξέδωκαν, καὶ διότι ἐν πολλοῖς ἀντιτίθενται πρὸς τὰς ἰδέας τῶν Baur καὶ D. Strauss. Διὰ τὴν ἐπὶ ἰσχυρῶν φιλολογικῶν βάσεων στήριζομένην ἐκκλησιαστικὴν ἱστοριογραφίαν πρέπει νὰ μνημονευθῇ ὁ γηραιὸς καθηγητὴς E. Schwarz, ἐκδότης τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων. Ἐκ τῶν Καθολικῶν ἀξίος ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ὁ J. Döllinger, ὁ μετὰ τὸ 1870 γενόμενος παλαιοκαθολικός, ὁ J. Möhler, ὁ καρδινάλιος Karl Joseph Hefele (γράφας τὴν ἱστορίαν τῶν συνόδων ἐν 7 τόμοις, 1855—74), ὁ Hergeröther, ὁ von Alzog, ὁ Funk, ὁ A. Weiss, ὁ L. Marion, ὁ Mouret, ὁ B. Dufourcq καὶ μάλιστα ὁ Duchesne, ὁ Batiffol καὶ ὁ A. Ehrhard.

Ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία. Ἐν τῇ ἐλληνικῇ Θεολογίᾳ ἐκτὸς τῆς βραχυτάτης ἐπιτομῆς τοῦ ἔργου τοῦ Μελετίου (1827), ἐκδοθείσης τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Στεφ. Κομμητᾶ μετὰ συμπληρώσεως ὑπὸ τοῦ Π. Χιώτη, ἐξεδόθησαν αἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ K. Βερθ (Σμύρνη, 1848) καὶ τοῦ Palmer (ΚΠολις, 1877). Ὁ Γάλλος ἱερεὺς W. Guettée γενόμενος ὀρθόδοξος ἐδημοσίευσεν γαλλιστὶ ἀξιόλογον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν πρώτων αἰώνων. Ἐπίσης ἐξέδωκεν ἐκκλησιαστικὰς ἱστορίας μᾶλλον σχολικῆς ἀξίας ὁ I. Π. Κελαρτζῆς (ΚΠολις 1851, τομ. α') καὶ ὁ Ἀλεξ. Λάσκαρις εἰς 2 τόμους μέχρι τοῦ 15 αἰῶνος (1863). Τὰ πρῶτα ὁμως ἐπιστημονικὰ ἔργα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἐνεφανίσθησαν ἐν Ἑλλάδι. Οὕτως οἱ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καθηγηταὶ Κ. Κοντογούνης καὶ Α. Διομήδης Κυριακός, σπουδᾶσαντες ἐν Γερμανίᾳ, ἐδημοσίευσαν ὁ μὲν πρῶτος τὸν Α' τόμον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (1866, 1876), ὁ δὲ δεύτερος «Δοκίμιον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας» (1872) καὶ πλήρη «Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν» (δίτομον τῷ 1881 καὶ τρίτομον τῷ 1897/8), ἐν τοῖς ὁποίοις μαρτυρεῖται ἡ αὐτοτέλεια τῆς ἐρευνῆς ἐν τοῖς περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας (ἰδίως ἐν τῷ Γ' τόμῳ) κεφαλαίοις καὶ ἡ γνῶσις τῶν πηγῶν. Εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον ὁ Κυριακὸς ἀκολουθεῖ ἐν πολλοῖς τὸν Γερμανὸν v. Hase. Μετ' αὐτοὺς ἐδίδαξαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1914-1923) καὶ νῦν ὁ Βασ. Στεφανίδης (ἀπὸ τοῦ 1925, βλ. λ.). Ἀμφότεροι, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς προηγουμένους, συντάξαν πλείστας μονογραφίας, δι' ὧν ἡρευνήθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἰδίᾳ τῆς Ἀνατολῆς (κυρίως ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου). Μαθητὴς ἀμφοτέρων εἶναι ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐπικουρικός καθηγητὴς τῆς γενικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Γεω. I. Κονιδάρης, ἀσχοληθεὶς κυρίως περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῆς Χάλκης ἐδίδαξαν ὁ Φιλάρετος Βαφείδης, ἐκδὸς τρίτομον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, καὶ ὁ Βασ. Στεφανίδης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Β. Στεφανίδου, 'Η πρόοδος τῶν ιστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ πρὸς αὐτὰς σχέσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας' (Ἐπιστημ. Ἐπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (Α' 1926, σ. 243).—Α. v. Harnack, Über das Verhältnis der Kirchengeschichte zur Universalgeschichte, ἐν Reden u. Aufsätze II, 1911, σ. 41. — W. Nigg, Die Kirchengeschichtsschreibung, 1934.—Kirsch, Einleitung, ἐν τῷ ἔργῳ Kirchengeschichte, Α' σ. 1-48.—E. Seeberg, Ideen zur Theologie der Geschichte des Christentums, 1929. — W. Köhler, Geschichtsphilosophie, ἐν Theologische Rundschau, 1936 (70-95, 129-145).—Γ. Κονιδάρη, Συμβολὴ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐκκλ. ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, 1938 (ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία).—Χρυσ. Παπαδοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἐκκλ. ἱστορίαν, Ἱεροσόλυμα 1909.—Τοῦ αὐτοῦ, Θεμελιώδεις κανόνες τῶν ἐκκλ. ἱστορικῶν ἐρευνῶν, 1914. — Δ. Σ. Μπαλάνου, Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, 1937.

ΓΕΡ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ἱστορία, ἱερὰ ἢ βιβλική. Οὕτω καλεῖται ἡ συστηματικὴ ἐρευνα καὶ ἐκθεσις τῶν ιστορικῶν γεγονότων τῶν ἐν τῇ Π καὶ ΚΔ περιεχομένων. Διαιρεῖται κατὰ ταῦτα ἢ ἱερὰ ἢ βιβλική ἱστορία εἰς ἱστορίαν τῆς ΠΑ καὶ εἰς ἱστορίαν τῆς ΚΔ. Ἀρχεῖται δὲ ἡ μὲν ἱστορία τῆς ΠΑ ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπομένως περιλαμβάνει, πλὴν τῆς θρησκευτικῆς (καὶ πολιτικῆς) ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ, καὶ μέρος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἡ δὲ ἱστορία τῆς ΚΔ ἀπὸ τῶν κατὰ τὸν Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον. Ὡς πηγὴν δ' ἔχουσι τὰ μαθήματα ταῦτα τὰ βιβλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς κυρίως, πλὴν ὅμως ὡς βοηθητικὰ ἐπιστήμῃ δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι πρωτίστως μὲν ἢ βιβλικὴ ἀρχαιολογία καὶ δὴ τῆς ΠΑ, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ ἡ λοιπὴ (μὴ «ἱερὰ») ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία καὶ δὴ τῶν λαῶν τῶν εἰς ἐπικοινωνίαν ἑλθόντων πρὸς τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαὸν κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ σταδιοδρομίαν καὶ ἡ γεωγραφία τῶν ἱερῶν τόπων. Ἡ ἱερὰ ἢ βιβλική ἱστορία θὰ ἡδύνατο ἐπίσης νὰ διακριθῇ εἰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν καὶ εἰς σχολικὴν ἢ παιδαγωγικὴν. Διαφέρουσι δ' αὐτὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὰς μεθόδους. Τῷ ὄντι ἡ ἐπιστημονικὴ ἱερὰ ἢ βιβλική ἱστορία ἀναφέρεται εἰς ὅλον τὸ πλάτος τῶν ἐν τῇ Γραφῇ περιεχομένων ιστορικῶν γεγονότων, ἐνῶ ἡ σχολικὴ ἢ παιδαγωγικὴ περιορίζεται εἰς ἐκεῖνα μόνον, ἅτινα ἐνδείκνυνται κυρίως ἐξ ἐπόψεως διδακτικῆς καὶ μορφωτικῆς, ἀπλοποιούσα συγχρόνως ταῦτα καὶ καθιστῶσα νοητικῶς προσιτὰ εἰς τοὺς μαθητάς, δι' οὓς τὸ μάθημα προορίζεται. Καὶ ὡς πρὸς τὴν μέθοδον διαφέρουσι τὰ μαθήματα ταῦτα, καθόσον ἡ μὲν πρώτη χρησιμοποιεῖ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰς μεθόδους καὶ χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν γεγονότων, ἡ δὲ δευτέρα ἐνδιαφέρεται ὀλιγότερον μὲν διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν καθ' ἑαυτήν, περισσότερον δὲ διὰ τὸ πῶς ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἀλήθεια θὰ μετουσιωθῇ εἰς μορφωτικὴν ἀξίαν, διαπλάττουσα δηλαδὴ τὸ ἥθος καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν παίδων.

Δ. Μ.

Ἱταλ. βλ. Γραφαί (β' 1017).

Ἱταλία. Ἀρχαῖοι χριστιανικοὶ χρόνοι. Ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἱταλίᾳ ἤρχισεν ἤδη πρὸ τῆς ἐπισκέψεως εἰς αὐτὴν τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Πέτρου, διότι ἡ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν χριστιανικῆς κοινότητος ἐν

Ρώμῃ καὶ δὴ πρὶν ἢ ὁ Παῦλος ἢ ὁ Πέτρος ἐπισκεφθῶσι τὴν πόλιν ταύτην. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι Ἰουδαῖοι γενόμενοι χριστιανοὶ ἐκήρυξαν τὸν Χριστιανισμόν ἐν Ἱταλίᾳ καὶ μάλιστα ἐν Ρώμῃ, ἐνθα, ὡς προκύπτει ἐξ ἐπιγραφῶν, ὑπῆρχον τοῦλάχιστον δώδεκα Ἰουδαῖκα συναγωγαί. Ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ὁ Πέτρος ἦλθεν εἰς Ρώμην τῷ 42 καὶ ἴδρυσεν τὴν ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίαν, κηρύξας ἐπὶ 25 ἔτη, εἶναι πάντως πλαστή. Τὴν διὰδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ρώμῃ πρὸ τοῦ 49 (κατὰ τινὰς 42 ἢ 43) ἐπιβεβαίωσι ἡ ἱστορικὴ εἰδήσις τοῦ Ρωμαίου Σουητωνίου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κλαύδιος διὰ διατάγματος τοῦ ἔτους τούτου ἐξήλασε τοὺς Ἰουδαίους ἐκ τῆς Ρώμης, ἕνεκα Χρίστου τινὸς (Judaeos impulsore Christo assidue tumultuantes Roma expulit), ὅπερ ἄλλως μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν Πράξεων (ιη' 2). Ὁ Χριστὸς οὗτος δὲν δύναται βεβαίως νὰ εἶναι ἄγνωστός τις ταραχοποιὸς ἐν Ρώμῃ, ἀλλ' ἐν τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ ἐθνικοῦ Σουητωνίου γίνεται σύγχυσις ὑποτιθεμένου θορυβοποιοῦ πρὸς τὸν κηρυττόμενον Χριστὸν καὶ τὴν ἐντεῦθεν προκύψασαν διάσπασιν τῶν Ἰουδαίων. Οὐ μόνον δ' ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἱταλίας ἤδη πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Παύλου ἦτο διαδεδομένος ὁ Χριστιανισμὸς (πρβλ. Πράξ. κη' 14). Κατὰ τὸ ἔτος 64 οἱ χριστιανοὶ τῆς Ρώμης ὑπέστησαν τὸν πρῶτον διωγμὸν ὑπὸ τοῦ Νέρωνος. Πόσον δὲ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις ἦτο ὀνομαστή καὶ πολυάριθμος μαρτυροῦσιν ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας πρὸς Ρωμαίους. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἡ σημασία τῆς πόλεως ταύτης ὡς πρωτεύουσας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἔσχεν ἀντίκτυπον καὶ ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης κατέλαβεν ἔνworis ἐξέχουσας θέσεις ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀποβὰς ὁ primus inter pares τῶν ἐπισκόπων καὶ ἔχων ἀνεξαρτησίαν γνώμης περὶ διαφορῶν ζητημάτων τῆς Ἐκκλησίας (π.χ. ἑορτασμὸς τοῦ Πάσχα). Αἱ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι τῆς Ἱταλίας (ἰδίως τῆς μέσης καὶ τῆς κάτω) ἐχρησιμοποιοῦν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, τῆς ἐπιστολῆς Ἰγνατίου κλπ. Ἡ Ρώμη ἐκαλεῖτο τότε καὶ urbs graeca, ἕνεκα τῆς ἐπικρατούσης ἑλληνικῆς γλώσσης (μέχρι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ γ' αἰῶνος). Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος ἔχομεν καὶ γραπτὰ χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἀρχαῖς μεταφράσεις τῆς Γραφῆς καὶ εἰς τὴν λατινικὴν. Περὶ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος, ἐπισκόπου Ρώμης ὄντος τοῦ Κορηλλίου, ὁ κληρὸς τῆς πόλεως ταύτης ἀπετελεῖτο ἐξ 155 προσώπων. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ Δέκιος (249 — 251) κατὰ τινὰ παράδοσιν φέρεται εἰπών, ὅτι θὰ προετίμα ἀντίπαλον αὐτοκράτορα ἐν Ρώμῃ ἢ χριστιανὸν ἐπίσκοπον. Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ ἐν Ἱταλίᾳ χριστιανοὶ ἐπίσκοποι ἦσαν κατὰ τοὺς μετριοτέρους ὑπολογισμοὺς περὶ τοὺς 100. Ἡ βόρειος Ἱταλία ἐξεχριστιανίσθη βραδύτερον ἢ ἡ μέση καὶ κάτω Ἱταλία (Μεγάλη Ἑλλάς).

Ὁ Μεσαίων. Ὅτε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μετή-

νεγκε τὴν πρωτεύουσάν ἐκ Ρώμης εἰς τὴν ΚΠολιν, ἡ Ρώμη ἀπώλεσε τὴν πολιτικὴν σημασίαν αὐτῆς, τοῦτο δὲ κατὰ τινὰς ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς ἀναδείξεως τοῦ Πάπα ἐν τῇ Δύσει. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀνάδειξις τῆς Νέας Ρώμης ἐπεσκίασε τὸ γόητρον τοῦ Πάπα καὶ ὁ παπισμὸς ἤρχισεν ἔκτοτε νὰ παρακμάζη, ἰδίως ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος. Ὅτε δὲ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Θεοδοσίου (395) ἐχωρίσθη τὸ βυζαντιακὸν κράτος εἰς ἀνατολικὸν καὶ δυτικόν, ὁ νέος αὐτοκράτωρ τοῦ δυτικοῦ τμήματος δὲν ἤδρευε πλέον ἐν Ρώμῃ. Σοβαρὰ πολιτικὰ γεγονότα ἐν τῇ Δύσει (ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων) παρεκώλυσαν μεγάλως τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τῷ 476 ὁ Ὀδόακρος, βασιλεὺς τῶν βαρβάρων, κατέλυσε τὸ δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος. Ὁ βασιλεὺς τῶν Ὀστρογότθων Θεοδέριχος κατέλυσε βραδύτερον τὸ κράτος τοῦ Ὀδοάκρου καὶ ἵδρυσεν ἐν Ἰταλίᾳ ἴδιον κράτος. Ἀλλ' ὅπως ὁ Ὀδόακρος, οὕτω καὶ ὁ Θεοδέριχος ἀνεγνώρισε τὴν ἐπὶ τῆς Ἰταλίας ἐπικυριαρχίαν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς, ἕως οὗ ὁ Ἰουστινιανὸς κατέλυσε τὸ ἐν Ἰταλίᾳ κράτος τῶν Ὀστρογότθων καὶ ἤνωσεν οὕτω τὴν Ἰταλίαν μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους. Ἐπηρεολούθησεν ἡ κυριαρχία τῶν Λαγγοβάρδων (568—774). Ἡ Ἰταλία ἐπὶ 200 ἔτη ἦτο χώρα ἔχουσα δύο λαοὺς καὶ δύο Ἐκκλησίας. Εἰς τὰ παράλια καὶ εἰς τὰ νότια τῆς χερσονήσου ἐκυριαρχοῦν οἱ Βυζαντινοί, ἐν τῇ ἐνδοχώρα ὁ ἐπιδρομεὶς Λαγγοβάρδοι (πρότερον οἱ Ὀστρογότθοι, 493—553). Ὁ Πάπας ἀποκτᾷ ἤδη ἀνεξαρτησίαν τινὰ ἐν Ἰταλίᾳ, κυρίως ἕνεκα τῆς ἀνωμάλου πολιτικῆς καταστάσεως, ἐπεμβαίνει δὲ οὐχὶ σπανίως καὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς διοικήσεως καὶ τῆς κοινωνικῆς προνοίας (Γρηγόριος Α', Σέργιος Α'). Ἐν τούτοις μέχρι τοῦ 751 ἡ Ραβέννα παραμένει ἡ ἑδρα τοῦ Βυζαντινοῦ ἐξάρχου καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Ρώμη τυπικῶς ἀνῆκεν ἀκόμη εἰς τὸ βυζαντιακὸν κράτος. Κατ' οὐσίαν ὁμως ἡ πόλις αὕτη καὶ μέρος τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἦτο τὸ «patrimonium Petri». Ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Γότθων ἐναλλάξ κατακτηθεῖσα, ἐνίοτε δὲ καὶ σκληρῶς δοκιμασθεῖσα καὶ δεινοπαθήσασα, ἀπέκτησε σὺν τῷ χρόνῳ αὐτονομίαν τινὰ ὑπὸ τὴν ἑπιδράσιν τοῦ παπισμοῦ. Κατὰ τὸ δευτέρον ἥμισυ τοῦ 5' αἰῶνος ἐπῆλθε καὶ ἕτερον γεγονός, ὅπερ ἐνίσχυσε τὸ γόητρον τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰταλίας: Προσῆλθον οἱ Λαγγοβάρδοι εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ δι' εἰς τὸν «καθολικισμὸν» τῆς Δύσεως καὶ εἰργάσθησαν διὰ τὴν δημιουργίαν ἐνιαίου πολιτικοῦ κρατοῦς. Τοῦτο ἐνίσχυσε σημαντικῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιρροὴν τῆς Ρώμης ἐν τῇ ἅνῃ Ἰταλίᾳ. Βασιλεὺς οὖτος ἐν Βυζαντίῳ Λεόντος τοῦ Γ' (717—741) ἐπῆλθε διακοπὴ σχέσεων πρὸς τὴν ΚΠολιν καὶ τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἕνεκα τῶν εἰκονομαχικῶν τάσεων τοῦ αὐτοκράτορος τούτου. Ὁ αὐτοκράτωρ τότε διέταξε τὴν κατάσχεσιν τῶν ἐν τῇ κάτω Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ κτημάτων τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὅποια βραδύτερον καὶ ἐδίημευσεν. Ὅτε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 7' αἰῶνος ἠπεύλουν νὰ γίνωσι κύριοι τῆς Ρώμης οἱ Λαγγοβάρδοι, χωρὶς νὰ δύναται ἡ νὰ θέλωσιν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ σώσωσιν αὐτήν, προσκλήθητε παρὰ τοῦ Πάπα εἰς βοήθειαν ὁ

τῶν Φράγκων βασιλεὺς Πιπῖνος ἐξεδίωξε μὲν ἐκεῖθεν τοὺς Λαγγοβάρδους, ἐδώρησε δὲ τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν Ρώμην εἰς τὸν Πάπαν (754). Τὴν δωρεὰν ταύτην τοῦ Πιπίνου ἀνεγνώρισε μετὰ ταῦτα καὶ Κάρολος ὁ μέγας (774), ὅστις εἰς ἀνταμοιβὴν ἐστέφθη ὑπὸ τοῦ Πάπα αὐτοκράτωρ. Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διαπραγματεύσεων τοῦ Πάπα Στεφάνου Β' (752—757) μετὰ τοῦ Πιπίνου φαίνεται ὅτι ἐπλάσθη ὁ περίφημος μῦθος, ὅτι δῆθεν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ἀνεγνώρισε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται διάδοχος τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, καὶ ὅτι ἐδώρησε τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρώμης πλούσια κτήματα (donatio Constantini). Εἰς τὸν μῦθον τοῦτον, ὡς καὶ εἰς τὰς ψευδοῖσιδωρεῖους διατάξεις, αἵτινες ἐπλάσθησαν βραδύτερον, διαφαίνονται σαφῶς αἱ τάσεις τῶν τότε Παπῶν, ὅπως διατηρήσωσι καὶ ἀνυψώσωσι τὴν δύναμιν αὐτῶν ἔναντι τῶν ἡγεμόνων καὶ συγκεντρώσωσιν ἅπασαν τὴν ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα ἐν Ἰταλίᾳ ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν. Οὕτως οἱ πανταχοῦ τῆς Δύσεως ἐπίσκοποι ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν ἄμεσον κηδεμονίαν καὶ ἐξάρτησιν τῶν Παπῶν. Αἱ διατάξεις αὗται ὀνομάζονται ἰσιδώρειοι (decretales isidorianae), διότι ἡ συλλογὴ ἀπεδίδετο εἰς τὸν ἐπίσκοπον Σεβίλλης Ἰσίδωρον, θεωρηθεῖσαι δὲ ὡς γνήσiai ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τοῦ νέου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κανονικοῦ δικαίου. Τὴν νοθεύσαν αὐτῶν ὑπέδειξαν κατὰ τὸν 15' αἰῶνα Λουθηρανοὶ συγγραφεῖς.

Κάρολος ὁ μέγας, γενόμενος τῷ 800 «Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ» καὶ στεφθεὶς ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τοῦ Πάπα Λεόντος Γ', παρέμεινε, παρὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς δωρεᾶς τοῦ Πιπίνου πρὸς τὸν Πάπαν, ὁ ὑπερτατος ἀρχηγὸς κράτους καὶ Ἐκκλησίας καὶ ἤρχε τῆς βορείου καὶ τῆς μέσης Ἰταλίας. Κατὰ τοὺς ἐφεξῆς χρόνους τῆς πολιτικῆς ἀναρχίας ἐν Ἰταλίᾳ καὶ δι' μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς δυναστείας τῶν Καρολιδῶν ὁ παπισμὸς περιῆλθεν εἰς μεγάλην κατάρπτωσιν. Ἐν Ρώμῃ ἀπὸ τοῦ 932—954 ἤρχεν ὁ Ἀλβέρικος ὡς «πατρικίος καὶ πρῶτος ὕπατος», κατὰ τὸ διάστημα δὲ τοῦτο ἀπεριγραπτοῦ ἀκολασία ἠθῶν ἐπεκράτει. Ὁ Ἀλβέρικος ἀποθνήσκων (954) ὥρρισε τοὺς Ρωμαίους νὰ ἐκλέξωσιν ὡς Πάπαν τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ὀκταβιανόν, ἵνα ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἐνωθῶσιν ἡ κοσμικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Πράγματι ὁ Ὀκταβιανὸς ἐγένετο Πάπας ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννης ΙΒ' (955—964) καὶ ἐνώσας τὰς δύο ἐξουσίας ἀπετάθη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ὁθωνα τὸν Α', τὸν ἐπικαλούμενον μέγαν, ὅστις δεχθεὶς τὴν πρόσκλησιν ἦλθεν εἰς Ἰταλίαν τῷ 961 καὶ ἀνηγορεύθη βασιλεὺς αὐτῆς μετὰ τὸν τίτλον «αὐτοκράτωρ τοῦ ἁγίου ρωμαϊκοῦ κράτους». Τοιοῦτοτρόπως ἡ Ἰταλία ἐνσωματώθη πολιτικῶς εἰς τὴν Γερμανίαν (962). Ὁ παπισμὸς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἤγετο καὶ ἐφέρετο κυριολεκτικῶς ὑπὸ τῶν ἐκαστοτε πολιτικῶς κρατούντων, ἕως οὗ ὁ αὐτοκράτωρ Ἑρρίκος ὁ Γ' ἀνύψωσέ πως πάλιν τὸ γόητρον τῶν Παπῶν. Οὗτος τῷ 1046 ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ Σούτρο ἔπαινε διαφόρους Πάπας καὶ ἀντιπάσας καὶ διώρισε Γερμανοὺς ποντίφικας. Ταχέως ὁμως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία ἀπεπειράθη